

Hendrik Pulinx jr., Emmanuel van Speybrouck en Paulus de Cock: drie Brugse architecten en hun professionele bibliotheek*

Op 4 november 1787 verzocht het bestuur van de tekenacademie van Brugge haar leraar architectuur, Paulus de Cock, prenten en boeken aan te kopen bij de veilingen van de privé-bibliotheken van de twee overleden Brugse architecten Hendrick Pulinx en Emmanuel van Speybrouck.¹ Van Pulinx verwierf de academie een *bouck in folio Monuments érigés à la gloire de Louis Quinze* van Pierre Patte (Parijs 1767), bij de veiling Van Speybrouck kocht men *twee groote volum [sic] in folio* met als titel *Nouveau traité d'architecture, contenant les cinq ordres suivant les quatre auteurs les plus approuvés*.²

Dergelijke zeer waardevolle informatie over het bezit van en de interesse voor architectuurtraktaten en prentenboeken bleef te lang een voetnoot of een illustratieve indicatie in de historiografie van

* Deze studie maakt deel uit van een systematisch onderzoek van veilingcatalogi van Zuid-Nederlandse architecten en ingenieurs. Een eerste resultaat van een beperkt staal, voornamelijk Gentse catalogi, werd gepubliceerd in ons doctoraat: D. VAN DE VIJVER, *Les relations franco-belges dans l'architecture des Pays-Bas méridionaux, 1750-1830*, K.U.Leuven, 2000, vol. I, p. 237-256 ('La présence de livres d'architecture français dans les Pays-Bas méridionaux'), vol. III, p. 93-151 ('Catalogues de bibliothèques d'architecture des architectes et ingénieurs belges: listes thématiques des "livres professionnels" et tableaux d'analyse'). Een samenvatting van een uitgebreider onderzoek vormde de basis van het luik 'De bibliotheek van de architect en de burgerlijk ingenieur' in de tentoonstelling *Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd, 1750-1830* in de bibliotheek van de Campus Toegepaste Wetenschappen te Heverlee. Zie D. VAN DE VIJVER, *Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd, 1750-1830*, Leuven, 2003, p. 17-64 ('De bibliotheek van de ingenieur/architect'). Onze dank gaat hier in de eerste plaats naar prof. Jan Roegiers en prof. Chris Coppens (K.U.Leuven) en prof. Peter Fuhring (U. Nijmegen) die ons inwilden in de studie van bibliotheken. We zijn ook dank verschuldigd aan baron Emmanuel de Bethune voor het raadplegen van de Brugse veilingcatalogi in zijn collectie te Marke, en aan Ludo Vandamme voor zijn hulp in de Brugse Stadsbibliotheek De Biekerf.

1 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Academie, 3, resolutie van 4 november 1787.
2 P. NATIVELLE, *Nouveau traité d'architecture, contenant les cinq ordres suivant les quatre auteurs les plus approuvés*, Vignole, Palladio, P. de Lorme & Scamozzi, sur le principe desquels sont composés différents sujets, sur chacun de leurs ordres, enrichie de 125 planches, par le Sieur P. Nativelle, 2 vol., Parijs, 1729.

de Brugse academie³ of van de Brugse Verlichting.⁴ De beschikbaarheid van gedrukte traktaten en voorbeeldboeken, kortom van tekstuele en grafische professionele informatie voor de architect biedt immers een wezenlijke sleutel tot een betere kennis van het architecturale leven in de Zuidelijke Nederlanden,⁵ en verdient op zich – in het spoor van de boekwetenschap – een grondige en gedegen analyse. Het staat bovendien buiten kijf dat een dergelijke analyse een *conditio sine qua non* vormt voor elk interpretatief onderzoek dat peilt naar de mogelijke invloed van bijvoorbeeld Franse teksten en prenten op de lokale (Brugse) architectuur.

Toeval wil dat voor de vier actoren uit bovenstaande anekdote het boekenbezit valt te reconstrueren. Voor de architecten in kwestie werd een catalogus van hun collectie gedrukt ter aankondiging van de veiling⁶ na hun overlijden (van elk wordt een exemplaar

- 3 Bovengemelde informatie werd vermeld in A.-M. RETSIN, *Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie 1717-1881*, R.U.Gent, 1972 (onuitgegeven verhandeling), p. 95 (vermelde bronnen: *resolutieboeken*); A. DESIMPELAERE, *Beredeneerde catalogus van architectuurtekeningen uit de Brugse academie 1757-1830*, I: *Begeleidende tekst bij de beredeneerde catalogus*, II: *Beredeneerde catalogus*, K.U. Leuven, 1995 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling o.l.v. D. Van de Vijver en K. De Jonge), deel I, p. 47-48, zonder bronvermelding; D. DENDOOVEN, 'Kunsthandel te Brugge in de achttiende eeuw', in: *Biekorf*, 98 (1998), p. 236-238, p. 236.
- 4 Y. VANDEN BERGHE, *Jacobijnen en Traditionalisten: de reacties van de Bruggelingen in de Revolutietijd (1780-1794)*, Brussel, 1972 (Pro Civitate, historische uitgaven, reeks in-8°, 32), deel II, p. 216-221: 'Bijlage 22. Aard van het bibliotheekbezit van de Bruggelingen (1765-1795)'. Ook de bibliotheken van Pulinx en Van Speybrouck komen hierin kort aan bod (p. 218-219). Voor de collecties van Brugse schilders zie: D. DENDOOVEN, 'Les collections d'artistes à Bruges au XVIIIe siècle: miroirs d'un goût changeant et matériaux pédagogiques?', in: S. RAUX (red.), *Collectionner dans les Flandres et la France du Nord au XVIIIe siècle*, Lille, 2005 (Coll. UL3, Travaux & Recherches), p. 107-123; J. MERTENS, 'De verkoop van roerende goederen uit de nalatenschap van de Brugse kunstschilder Joseph-Denis Odevaere (Brussel, 1834)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 133 (1996), p. 180-186.
- 5 Voor een eerste toegang tot de Zuid-Nederlandse architectuur van de 18de eeuw met literatuurverwijzingen, zie bijvoorbeeld: D. VAN DE VIJVER, 'De architectuur van de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik tijdens de lange 18de eeuw', in: *Rococo en neoclassicisme. Van De Munt tot Fort Napoleon*, Tiel, 2008 (De Standaard Architectuurbibliotheek, 1000 jaar architectuur in België), p. 7-18.
- 6 Een inventaris van de bewaarde gedrukte veilingcatalogi (1750-1810), samen met een studie over het veilen van bibliotheekcollecties in Brugge in de 18de eeuw: P. DE LAEY, 'Boekenveilingen in Brugge, 1750-1810: een repertorium van de gedrukte veilingcatalogi', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 142 (2005), p. 54-131. De boekhistorische context (drukkers, boekhandels en bibliotheken) van de late 18de eeuw wordt geschetst door A. VAN DEN ABEELE, 'Bibliotheken

bewaard in het archief van baron de Bethune te Marke);⁷ de resolutieboeken van de Brugse Academie en haar collectie zijn dankbare bronnen voor de aankooppolitiek van deze instelling. Samen bieden ze een consistent staal van beschikbare gedrukte kennis voor de toplaag van het architecturale leven in het Brugge van de tweede helft van de 18de eeuw: de stedelijke onderwijsinstelling, haar professor architectuur (De Cock), de directeur van Openbare Werken van Vlaanderen gevestigd te Brugge (Pulinx) en een succesrijke aannemer-architect (Van Speybrouck).

Na een voorstelling van de architecten en de onderwijsinstelling onderwerpen we de collecties aan een systematische analyse. Elementen als de herkomst van de boeken, de nationaliteit van de auteurs, de taal van de werken, de plaats van publicatie en de publicatiedatum worden op een systematische wijze onderzocht. Behalve een algemeen inzicht in de beschikbaarheid van professionele informatiedragers te Brugge, laat een dergelijke analyse ook toe om, in confrontatie tussen de collecties onderling, ons een be-

en boekenbedrijf in Brugge op het einde van de 18de eeuw. De wereld omheen Joseph Ignace van Praet (1724-1792)', in: L. VANDAMME (red.), *The Founding Fathers: het bibliotheeklandschap in Brugge omstreeks 1800*, Brugge, 2004, p. 9-26.

- 7 *Catalogue des livres, tableaux et estampes de feu monsieur Henri Pulinx, architecte & directeur des ouvrages de la province de Flandre, dont la vente se fera à l'hôtel-de-ville à Bruges, par le bâtonnier-juré Sr B. Verhulst, en argent courant, le 6 & 7 de novembre 1787, à 10 heures du matin & à 2 heures de relevée, sous la direction de Joseph van Praet & Fils, libraire, Brugge, Chez Joseph van Praet & Fils, imprimeur de la Ville & du Franc, 1787* (MARKE, *Bibliotheek de Bethune*); *Catalogue van eene schoone verzameling Latynsche, Fransche en Nederduytsche boeken, bestaende in Godsgeleerde, Regtsgeleerde, Philosophische, Natuerkundige, Medicynsche, Poëtische, Historische en Mengel-Werken, naergelaeten door wylen Manh. Franciscus Cortals, procureur en notaris 's lands van den Vryen, en door Sieur Emanuel van Speybrouck, timmerman en architect, alsook van verscheyde andere overledene; welcke publykelyk zullen verkogt worden door den Stokhouder Sieur B. Verhulst in het stad-huys tot Brugge op den 12, 13 en 14 november 1787, 's morgens ten 10 en 's naer-middags ten 2 uren, onder de directie van Joseph de Busscher en Cornelis de Moor, boekverkoopers, Brugge, By Joseph de Busscher en Corn. De Moor, boekdrukkers en boekverkoopers, 1787* (MARKE, *Bibliotheek de Bethune*, exemplaar met prijsannotaties); *Catalogue d'une belle collection de livres suivi d'un beau cabinet de tableaux; d'une riche collection d'estampes anciennes et modernes, en feuilles; porcelaines et autres objets curieux; délaissés par feu Monsieur Paul De Cock, en son vivant Peintre et Professeur principal de l'Académie de Peinture, d'Architecture, etc., de cette ville; et par feu Monsieur Hubert De Cock, Frère du précédent, marchand drapier, et amateur distingué, Brugge, Chez la veuve De Moor et fils, Imprimeur-Libraires, 1810* (MARKE, *Bibliotheek de Bethune*; GENT, *Universiteitsbibliotheek*, 229 M 35; ibidem, VC 1810, dec 17-21).

ter beeld te vormen van de eigenaar. In bijlage werd de bibliografie over de betrokken architecten opgenomen.

Bij deze voorafgaande beschouwingen dringt zich bovendien een methodologische waarschuwing op. Enerzijds beschikt men meestal over onvoldoende bronnenmateriaal om uit te maken of de veilingcatalogus samenvalt met de ganse bibliotheek – of de erfgenamen niet enkele werken voor zichzelf reserveerden bijvoorbeeld. Anderzijds is het steeds mogelijk dat de boekhandelaren en veilingmeesters voor de veiling in kwestie tevens uit andere fondsen putten. Anders gezegd: de inhoud van veilingcatalogi van een bepaalde collectie is dus waarschijnlijk een goede benadering van de historische collectie van de betreffende architect in kwestie, maar staat er niet noodzakelijk aan gelijk. We moeten dus uiterst zorgvuldig zijn bij de interpretatie van dergelijke resultaten. Als we ons in de analyse bewust toespitsen op de professionele literatuur, lijkt dit op het eerste gezicht een veilige aanname. Toch blijft ook hier voorzichtigheid bij interpretatie aangewezen. Gespecialiseerde veilingen boden de veilingmeester immers mogelijk de gelegenheid specifieke vakliteratuur uit hun stock van de hand te doen aan een gericht doelpublik.

Ook de kwantitatieve analyse (met inbegrip van de rubricering van de werken in categorieën) is eigenlijk minder eenduidig dan men op eerste gezicht zou vermoeden; vooral de eenduidige identificatie van de werken stelt vaak een probleem.⁸ De cijfers en verhoudingen dienen dan ook in de eerste plaats als indicatief te worden beschouwd.

DRIE ARCHITECTEN EN DE VEILINGCATALOGI VAN HUN BIBLIOTHEEK

In november 1787 werden zowel de boekencollectie van Pulinx als deze van Van Speybrouck openbaar geveild op het stadhuis van Brugge door stokhouder B. Verhulst, en dit van 10 uur 's morgens tot 2 uur in de namiddag. De veiling van de nalatenschap van

8 Als voornaamste hulpinstrument geldt momenteel: N. SAVAGE e.a., *Early Printed Books 1478-1840, Catalogue of the British Architectural Library Early Imprints Collection*, 5 vol., Londen, Melbourne, München en New Jersey, 1994-2003.

Pulinx had plaats op 6 en 7 november. Ze stond onder leiding van boekhandelaar Joseph van Praet en zonen⁹ en omvatte zowel boeken, schilderijen als prenten. De bibliotheek van *timmerman en architect* Van Speybrouck werd geveild samen met *eene schoone verzaemeling Latynsche, Fransche en Nederduytsche boeken, bestaende in Godsgelerde, Regtsgeleerde, Philosophische, Natuerkundige, Medicynsche, Poëtische, Historische en Mengel-Werken, naergelaeten door wylen Manh. Franciscus Cortals, procureur en notaris 's lands van den Vryen en van verscheyde andere overledene*. Ze vond plaats op 12, 13 en 14 november onder leiding van *boekverkopers* Joseph de Busscher¹⁰ en Cornelis de Moor.¹¹ De *schoone verzaemeling van*

- 9 Joseph-Ignace Van Praet (1724-1792) was actief te Brugge van 1762 tot 1792. Zie: B. DESMAELE, 'Les imprimeurs et libraires des Pays-Bas au XVIIIe siècle: un premier relevé', in: *Archives et bibliothèques de Belgique – Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 56: 1-4 (1985), p. 295-320, p. 305; A. VISART DE BOCARMÉ, *Recherches sur les imprimeurs brugeois*, Brugge, 1928, p. 61; A. VAN DEN ABEELE, 'De drukkersfamilie De Busscher', in: *Biekorf*, 82 (1982), p. 129-133, p. 129, 132; A. VAN DEN ABEELE, *Brugse drukkers in de 18de eeuw*, http://user.online.be/~sk001007/AndriesVandenAbeele/brug_drukkers_18.htm, '53. Van Praet' ('Hoogtepunten van de Brugse boekdrukkunst', in: *Tijdschrift Vlaanderen*, 252 (1994), p. 143-148); A. VAN DEN ABEELE, 'Drukker Joseph Van Praet in de Kuipersstraat', in: *Biekorf*, 95 (1995), p. 196-211; A. VAN DEN ABEELE, *De Brugse drukker-uitgever Joseph Van Praet (1724-1792) en zijn tijd*, http://user.online.be/~sk001007/AndriesVandenAbeele/van_praet_ks.htm (met proeve van bibliografie); P. BERGMANS, 'Van Praet, J.B.B.', in: *Biographie nationale*, Dl. 18, Brussel, 1904-1905, kol. 154-163; J. VANDAMME, *Het bibliotheekwezen in Brugge voor 1920*, Brugge, 1971, p. 91-92; P. BERGMANS, 'L'imprimeur-libraire brugeois Joseph-Ignace Van Praet', in: *Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique*, (1904), p. 230-270.
- 10 Joseph De Busscher (1741-1826), actief van 1770 tot 1795. B. DESMAELE, 'Les imprimeurs et libraires des Pays-Bas', p. 304; A. VISART DE BOCARMÉ, *Recherches sur les imprimeurs brugeois*, p. 61; A. VAN DEN ABEELE, 'De drukkersfamilie De Busscher'; A. DEWITTE, 'Oriëntatie van de lectuur te Brugge 1780: een veulingscatalogoog van Joseph De Busscher', in: *Biekorf*, XCI (1991), p. 360-362; A. VAN DEN ABEELE, *Brugse drukkers in de 18de eeuw*, http://user.online.be/~sk001007/AndriesVandenAbeele/brug_drukkers_18.htm, '55. De Busscher'; A. VIAENE, 'De Brugse drukkersfamilie De Busscher', in: *Biekorf*, 63 (1962), p. 33-40; A. VAN DEN ABEELE, 'Joseph De Busscher, drukker, boekhandelaar en antiquaar', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Dl. 12, Brussel, 1987, kol. 127-131; A. VAN DEN ABEELE, 'Drukker Joseph De Busscher: een bijkomende situering', in: *Biekorf*, 99 (1999), p. 544-545; J. DE SAINT-GENOIS, 'Notice biographique sur M. Guillaume De Busscher, imprimeur', in: *Messenger des sciences historiques*, (1852), p. 245; A. VAN DER MEERSCH, 'Guillaume-Joseph De Busscher', in: *Biographie nationale*, Dl. 4, Brussel, 1874, kol. 852-855.
- 11 Corneille-François De Moor (?-1799), actief van 1764 tot 1799. B. DESMAELE, 'Les imprimeurs et libraires des Pays-Bas', p. 304; A. VISART DE BOCARMÉ, *Recherches sur les imprimeurs brugeois*, p. 61; A. VAN DEN ABEELE, *Brugse drukkers in de 18de eeuw*, http://user.online.be/~sk001007/AndriesVandenAbeele/brug_drukkers_18.htm, '5.4. De Moor'.

schilderyen, door verschyde meesters, als ook eenige teekeningen, printen, naergelaeten door sieur Emanuel van Speybrouck, architect werd samen met deze van kunstschilder Jacobus de Smit (1725-1787) geveild op diezelfde 14 november. De catalogus van deze laatste veiling werd gedrukt bij de genoemde boekverkopers, maar het gebeuren zelf stond onder leiding van Paulus de Cock.¹² Als intervenant bij een deel van de verkoop van de collectie van Van Speybrouck was De Cock dus goed geplaatst om de waarde van de collectie in te schatten en enkele werken voor de academie te verwerven.

De nalatenschap van de gebroeders de Cock werd in 1810 op een niet nader gekende datum geveild, de catalogus werd gedrukt bij weduwe De Moor en zonen, die waarschijnlijk ook de veiling leidden. De collectie omvatte zowel *une belle collection de livres suivie d'un beau cabinet de tableaux, une riche collection d'estampes anciennes et modernes, en feuilles als porcelaines et autres objets curieux*.

De beschouwde veilingcatalogi overspannen de periode 1768-1810, maar aangezien de collectie De Cock geen enkele negentiende-eeuwse druk bevat – 1794 is het jaar van het recentste architectuurboek in deze veilingcatalogus – blijven we in feite in de Oostenrijkse tijd.

Een korte biografische schets van deze architecten laat toe dit beperkte, maar geografisch consistente staal, nader te plaatsen. Ze onderlijnt de grote diversiteit in professionele carrière van de vermelde architecten: een leraar architectuur aan de Academie, een directeur van provinciale werken en een aannemer metsel- en timmerwerken. Toch betreft het telkens een vertegenwoordiger van de intellectuele en commerciële architecturale elite van de stad Brugge, zelfs van de Staten van Vlaanderen.

Hendrik Pulinx de jonge (Brugge 1724-1787)¹³ was de zoon van de beeldhouwer en architect Hendrik Pulinx de oude (1698-1781), die

12 Voor andere voorbeelden van Brugse Academiëleraaars die optraden als veilingmeesters (De Visch, Garemiijn) zie D. DENDOOVEN, 'Kunsthandel te Brugge'. Voor de collecties van de directeurs van de Brugse Academie zie: D. DENDOOVEN, 'Les collections d'artistes'.

13 Voor literatuur i.v.m. Pulinx jr., evenals voor Pulinx sr., Van Speybrouck en De Cock, zie de bijlage.

onder andere sinds 1720 de Brugse stadswerken onder zijn hoede had.¹⁴ Pieter (Franciscus) Le Doulx de jonge (1730-1807)¹⁵ vermeldt in zijn studie over Brugse kunstenaars de Franse vorming van ingenieur-architect Hendrik junior in een notitie over diens vader:

Sijnen sone Henricus Pulinx, hadde de teeckenkonste geleerd bij sijnen vader, en begonde het penceel wel te handelen, om daer van eenen man te maecken van bequaemheyd. Vermits hij veel geest hadde, heeft sijnen vader hem gesonden naer Parijs, alwaer hij heeft geleerd in de volmaectheijd de bauwkonste en geometrie. Naer Brugghe wederom gekomen sijnde, weird hij gebruyckt als bauwmeester en ingenieur in verscheijde wercken [...].¹⁶

- 14 Zie: BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Academie, 230, p. 98; O. DELEPIERRE, *Galerie d'artistes brugeois, ou biographie concise des peintres, sculpteurs et graveurs célèbres de Bruges*, Brugge, 1840, p. 70; M. SELSCHOTTER, 'Henri Pulinx, sculpteur brugeois, 1698-1781', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 73 (1930), p. 7; E. DHANENS, 'Hendrik Pulinx (1698-1781)', in: *Drie Vlaamse meesters van de XVIIIe eeuw, 17 juli - 31 augustus 1955, catalogus*, tent. cat., Brugge, 1955, p. 69-88, p. 73; A. VIAENE, 'Tekenswerk van Hendrik Pulinx, 1725-1741', in: *Biekorf*, 56 (1955), p. 106-110, p. 108; L. DEVLIEGHER, 'Pulinx senior, Hendrik, beeldhouwer, architect, keramist', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, 1966, Dl. 2, kol. 711-715, kol. 712; *Hendrik Pulinx (1698-1781): wandelbrochure*, Brugge, 1981, p. 8. Le Doulx noemde deze functie *oversiender van de stadswercken* (BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Academie, 230, p. 98), net zoals Hendrik Pulinx zelf op het plan van 1723 (A. SCHOUTEET, *Catalogus van kaarten en plannen bewaard op het stadsarchief van Brugge*, Brugge, 1972 (Brugse geschiedbronnen uitgegeven door het gemeentebestuur van Brugge, 2), p. 12, cat. n. 13: 'Kaart van de nieuwe steenweg van Brugge naar Blankenberge, door Hendrik Pulinx volgens de opmeting van landmeter Fr. Verplancke, Ongedateerd [ca. 1723]'), van 1737 (A. SCHOUTEET, *Catalogus van kaarten en plannen*, p. 60-61, cat. n. 214: 'Plan van het waterpeil tussen het Minnewater en de Kom te Brugge, door Hendrik Pulinx, 1737'), van 1746 (A. SCHOUTEET, *Catalogus van kaarten en plannen*, p. 30, cat. n. 75: 'Plan van de vaart te Damme, 1746') en van 1749 (L. DEVLIEGHER, 'Het nieuwe transeptvenster in de Sint-Salvatorskerk te Brugge (1749)', in: *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen - Bulletin de la Commission royale des Monuments et des Sites*, 15 (1964), p. 53-59, p. 55). Volgens Elisabeth Dhanens noemde Pulinx sr. zichzelf in 1725 tevens *Bouw-meester van stadts werken* (E. DHANENS, 'Hendrik Pulinx', p. 73).
- 15 Voor Le Doulx, zie bijvoorbeeld: F.-V. GOETHALS, *Histoire des lettres, des sciences et des arts, en Belgique et dans les pays limitrophes*, Dl. 1, Brussel, 1840, p. 429-431 ('Le Doulx'); T. VERSCHAFFEL, *Historici in de Oostenrijkse Nederlanden (1751-1794): proeve van repertorium*, Brussel, 1996 (Facultés universitaires Saint-Louis. Studiecetrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde, Cahier, 15), p. 65 ('Pierre Franciscus Le Doulx sr. [1698-1773], Pieter [Franciscus] Le Doulx jr. [1730-1807]').
- 16 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Academie, 230, p. 98-99 ('Henricus Pulinx'), p. 98. De vermelding van zijn Franse vorming werd hernomen in de volgende biografische notities van de zoon Hendrik Pulinx: O. DELEPIERRE, *Galerie d'artistes*

Spijtig genoeg geeft Le Doulx geen enkel ander detail over die studiereis en laat hij in het bijzonder na om de verschillende fases in de opleiding van Pulinx chronologisch te situeren. Andere biografen dateren Pulinx zijn terugkeer te Brugge in 1749;¹⁷ sommigen vermelden ook een studieverblijf te Brussel, maar dit wordt niet nader chronologisch geplaast.¹⁸

De veilingcatalogus duidt Hendrik Pulinx jr. als *architecte & directeur des ouvrages de la province de Flandre*. In de jaren 1750 werd Pulinx de jonge inderdaad aangeworven in de administratie voor openbare werken van de Staten van Vlaanderen als

*directeur van alle de zee ende andere wercken, soo van ende ontrent de haven van Ostende als van de gone van Nieupoort, alsmede de gone in het district van Camerlinx, de gone aen ende ontrent het Sas van Slijckens, de vaert van Ostende naer Brugghe, de gone van de calsjedewegh van Blanckenberghe, de gone in den grooten com van Brugghe ende de wercken streckende van de Minnebrugghe binnen de stadt Brugghe langst de vaert tot aen het district van Ghendt.*¹⁹

Deze administratie werd in het leven geroepen na de ernstige politieke crisis van de Staten van Vlaanderen die in het midden

brugeois, p. 67-71, p. 70 (*Son fils, Henri Pulinx avait appris le dessin de son père, et commença même à peindre avec quelque talent, car c'était un homme de beaucoup de moyens. Son père l'ayant envoyé à Paris, il s'y adonna presque exclusivement à l'architecture, et après un certain temps, étant revenu à Bruges, il déploya de grandes connaissances dans plusieurs ouvrages dont on le chargea, ...*); M. SELSCHOTTER, 'Henri Pulinx', p. 7 (*un voyage d'étude à Bruxelles et à Paris*); D. ROGGEN, 'Pulinx (Pulinx, Pullincks, Pulling), Hendrik, d.A. ...Hendrik, d.J.', in: THIEME en BECKER, *Allgemeines Künstler-Lexikon*, Dl. 27, 1933, p. 459-460, p. 460 (*Stud. in Paris Architektur*); L. DEVLIEGHER, 'Pulinx junior, Hendrik', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Dl. 2, Brussel 1966, kol. 710-711, kol. 710; P. LENDERS, 'De laatste levensjaren van beeldhouwer Hendrik Pulinx', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 116 (1979), p. 245-255, p. 245 (*Te Parijs had de zoon (1724-1787) op kosten van zijn vader enkele jaren kunstopleiding genoten: de jongen was begaafd voor schilderkunst en houtsnijden*).

- 17 O. DELEPIERRE, *Galerie d'artistes brugeois*, p. 67-71, p. 70; M. SELSCHOTTER, 'Henri Pulinx', p. 10; D. ROGGEN, 'Pulinx (Pulinx, Pullincks, Pulling), Hendrik', p. 460; L. DEVLIEGHER, 'Pulinx junior', kol. 710; P. LENDERS, 'De laatste levensjaren', p. 245.
- 18 Het studieverblijf van Pulinx te Brussel wordt vermeld in M. SELSCHOTTER, 'Henri Pulinx', p. 7 (*un voyage d'étude à Bruxelles et à Paris*); L. DEVLIEGHER, 'Pulinx junior', kol. 710.
- 19 L. DEVLIEGHER, 'Pulinx junior', kol. 711.

van de 18de eeuw uitbrak naar aanleiding van het wanbeleid van de Deputatie inzake waterwegen – vermelden we het geval van de verdieping van het kanaal Brugge-Gent, het graven van de Coupures in de steden Gent en Brugge (1751-1752) en in het bijzonder de instorting van de zeesluizen te Slijkens bij Oostende (augustus 1752) en van een sluis bij de Dampoort in Brugge (september 1752).²⁰ Voor openbare werken had ze als gevolg de creatie van een dienst die onafhankelijk opereerde van de fiscus (wet van 18 oktober 1755). Deze dienst telde twee hoge functionarissen: een directeur van de werken in het kwartier van Gent, tevens directeur-generaal voor de hele provincie, en een directeur voor het kwartier van Brugge en het Vrije. Te Gent werd Ignace-Balthazar Malfeson (1710-1786) benoemd als directeur van Openbare Werken. Onder zijn bevoegdheid viel het bekken van de Schelde en de Leie – voor zover dit niet aan de kasselrijen toebehoorde – alsmede steenwegen en openbare gebouwen. Te Brugge werd Hendrik Pulinx de jonge aangesteld. Zoals vermeld, viel hem het onderhoud van de havens van Oostende en Nieuwpoort, van de steenweg naar Blankenberge, van de haven van Brugge, van het kanaal Brugge-Gent (tot Aalter) en van de kust in de regio die afhing van de Staten van Vlaanderen toe. Zijn ploeg bestond uit een sluiswachter te Slijkens, die tevens directeur van de maritieme werken te Oostende en intendant van het provinciale magazijn was, enkele barrièrewachters en een sluiswachter te Oostende. Tot de taken van de nieuwe directeurs hoorde ook het in kaart brengen van de openbare gebouwen, havens en sluisen.²¹ Pulinx trad ook op als architect. Zo is waarschijnlijk het ontwerp van het Gentse Provinciaal Correctiehuis van de Staten van Vlaanderen aan de Coupure te Gent (1772-1774) van zijn hand, en werkte hij aan de restauratie van de Gentse jezuïetenkerk.²²

20 P. LENDERS, *De politieke crisis in Vlaanderen omstreeks het midden der achttiende eeuw: Bijdrage tot de geschiedenis der Aufklärung in België*, Brussel, 1956 (Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, Verhandeling, 25), p. 17-27 ('De Aanleiding tot het Conflict') en p. 358-359.

21 P. LENDERS, *De politieke crisis*, p. 232-237 ('E. Organisatie van de Dienst der Openbare Werken'), vooral p. 232-233 en 235.

22 T. LENAERTS, 'Broeder Hoeymaker en de Gentse collegekerk', in: J. DE BLOCK (red.), *400 jaar Jezuïetencollege te Gent*, Brussel, 1992, p. 63-70, p. 70; D. VAN DE

De *timmermanen architect* Emmanuel van Speybrouck (Speybouck-Coutteau) was zeer actief als aannemer. Zo bouwde hij in 1764 het ambachtshuis van de timmerlui (Steenstraat 38). Van 1775 tot 1788 leidde hij ook de bouw van de kerk van de Duinenabdij te Brugge.²³ De frontgevel van deze kerk is gebaseerd op deze van de Sint-Salvatorskerk van Harelbeke van Laurent-Benoît Dewez (1731-1812). Zoals het sterk aan Dewez schatplichtige ontwerp voor de nieuwbouw die de Waterhalle op de oostzijde van de Grote Markt (1788 en volgende) verving, is waarschijnlijk ook dit ontwerp van de hand van Dewez' leerling, Dumortier,²⁴ wiens naam voorkomt in de rekeningen van de Duinenabdij. Een zekere Emmanuel van Speybrouck komt voor bij de eed van de Brugse timmerlieden in de jaren 1724, 1736, 1739-1740, 1756-1757, 1762-1772 en 1782-1785, meestal als 'vinder', maar ook tweemaal als 'gouverneur' (1739, 1757) en zelfs viermaal als 'deken' (1762, 1764, 1765, 1785). Gedurende de ganse 18de eeuw was de familie Van Speybrouck –

VIJVER, 'Architectuur in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik ca. 1760-1794', in: *18de-eeuwse architectuur in België. Laatbarok – rococo – neoclassicisme*, Brussel, 1998, p. 127-168, p. 154; D. VAN DE VIJVER, *Ingenieurs en architecten*, p. 125-129 ('cat. n. 43. Het provinciale correctiehuis te Gent').

- 23 Voor de kerk van de abdij Ten Duinen te Brugge, zie bijvoorbeeld: L. DEVLIEGHER, *Beeld van het kunstbezit: inleiding tot een inventarisatie*, Tielt-Den Haag, 1965 (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, 1), p. 60-62 n. 59, p. 62; L. DEVLIEGHER, *25 jaar monumentenzorg in West-Vlaanderen (1950-1975)*, Brugge, 1975, p. 124-128; T. DEJAEGERE, 'De bouwgeschiedenis van de Duinenabdij te Brugge', in: A. DENAUX en E. VANDEN BERGHE (red.), *De Duinenabdij (1627-1796) en het Grootseminarie (1833-1983) te Brugge. Bewoners/Gebouwen/Kunstpatrimonium*, Tielt 1984, p. 93, 97-98; B. BEERNAERT, 'Abdij Ten Duinen in Brugge: de onvoltooide droom van abt Bernard Campmans. Den historische monumentenbeschrijving', in: L. BUSINE en L. VANDAMME (red.), *Besloten wereld. Open boeken. Middeleeuwse handschriften in dialoog met actuele kunst*, Tielt, 2002, p. 41-42.
- 24 D. VAN DE VIJVER, *Les relations franco-belges*, Dl. 1, p. 414-415. Voor dit bouwwerk, zie ook: L. DEVLIEGHER, *Het Provinciaal Hof te Brugge*, Brugge, 1976, p. 25-46 ('Geschiedenis en beschrijving van het gebouw'), p. 25; B. DEWITTE, *De stedenbouw te Brugge onder Jozef II (1780-90)*, K.U. Leuven, 1983 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), p. 100-123, p. 100-123 ('Waterhalle'); B. DEWITTE, 'De afbraak van de Waterhalle te Brugge (1787-1789)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 122 (1985), p. 209-229; L. DEVLIEGHER, *Van Waterhalle tot Provinciaal Hof*, Brugge, 1994, p. 19-20, 41-46; L. DEVLIEGHER, 'Het Provinciaal Hof te Brugge', in: *Het tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 47: 186 (1993), p. 5-47. Dumortier wordt vermeld als leerling van Dewez door Immerzeel (J. IMMERZEEL, *De levens en werken der Hollandse en Vlaamse kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters van het begin der vijftiende eeuw tot heden*, Amsterdam, 1842-1843, Dl. 1, p. 180-181 ('Dewez')).

met de andere leden Domijn, Dominicus, Jacob, Jacob de Jonge, Joseph, Joseph de Jonge, Joseph filius Dominicus en Joseph filius Emmanuel – trouwens vrij actief in het bestuur van dit ambacht.²⁵ Als deken van de timmerlui was Emmanuel tevens de *swaerden* van de *XIII smalle neringen*, en stond hij aldus aan het hoofd van de metselaars, tegeldekkers, loodgieters, huisschilders, glazeniers, zadelmakers, pottenbakkers, rijtuigmakers, boogmakers, touwslagers, kuipers en draaiers.²⁶

In 1810 werden de boeken uit de nalatenschap van Paulus de Cock en zijn broer, *marchand drapier et amateur distingué*, Hubert de Cock openbaar geveild.²⁷ De schilder en architect Paulus de Cock (1724-1801) studeerde tekenen en architectuur aan de Brugse Academie; in 1741 behaalde hij de eerste prijs architectuur, waarna hij zich vervolmaakte in de schilderkunst in het atelier van Matthias de Visch (1702-1765). Tijdens zijn vorming reisde hij in 1758 naar Parijs, vervolgens vestigde hij zich te Valenciennes. Bij zijn terugkeer te Brugge werd hij 'onder-professor' architectuur aan de Academie van Matthias de Visch, waar hij in 1775 professor *principael* werd, m.a.w. als één van de directeurs van de Academie, een post die hij tot het einde van zijn dagen bekleedde.²⁸ Zijn architecturale activiteiten zijn zeer slecht gekend: enkel een tekening van een Chinees paviljoen voor het kasteel van Tervuren werd

25 A. VANDEWALLE m.m.v. J. DE GROOTE, J. D'HONDT en P. VANDERMEERSCH, *Brugse ambachten in documenten: de schoenmakers, timmerlieden en schrijnwerkers (14de-18de eeuw)*, Brugge, 1985 (Brugse geschiedbronnen uitgegeven door het gemeentebestuur van Brugge, 16), p. 87-137 ('Timmerlieden'), passim.

26 Y. VANDEN BERGHE, *Jacobijnen en Traditionalisten*, Dl. 1, p. 59, 60.

27 *Catalogus De Cock 1810*. Voor deze catalogus, zie ook A. DESIMPELAERE, *Beredeneerde catalogus*, Dl. 1, p. 109-110 en D. DENDOOVEN, 'Les collections d'artistes', p. 119-123.

28 A. SCHOUTEET, *Inventaris van het archief van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Brugge (1717-1892)*, Brugge, 1958, p. 10; A.-M. RETSIN, *Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie*, p. 87-99; W. LE LOUP, *Academia 18^e & 19^e eeuw, Bogardenkapel 24 april - 18 mei 1991*, [Brugge, 1991]. Volgens Danlos bleef hij maar directeur tot 1790 (J.C. DANLOS, *De Brugse Academie voor Schone Kunsten*, Brugge, 1987, p. 30-31).

gepubliceerd;²⁹ de Stedelijke Musea van Brugge bezitten nog een architecturaal capriccio van zijn hand.³⁰

DE BRUGSE ACADEMIE EN HAAR BOEKEN- EN PRENTENBEZIT

Brugge kende als één van de eerste steden van de Zuidelijke Nederlanden, na Antwerpen (1663)³¹ en Brussel (1711/1764),³² de

- 29 C. LEMAIRE, 'IV.9 Paul de Cock, "Chinees huysen", Brussel, verz. D. Coekelberghs', in: *Karel Alexander van Lotharingen: gouverneur-generaal van de Oostenrijkse Nederlanden*, tent. cat., Brussel, 1987, p. 259.
- 30 BRUGGE, *Groeningemuseum*, Inventarisnr. 409. H. PAUWELS, *Groeningemuseum. Catalogus*, Brugge, 1960, p. 159, cat. n. 173.
- 31 Voor de Antwerpse Academie, zie bijvoorbeeld: J.C.E. baron VAN ERTBORN, *Recherches historiques sur l'académie d'Anvers, les peintres, sculpteurs, graveurs et architectes qu'elle a produits, avec quelques réflexions sur le coloris de l'école flamande*, Luik, 1817; J.-B. VAN DER STRAELEN, *Jaerboek der vermaerde en kunstryke gilde van Sint-Lucas binnen de stad Antwerpen behelzende de gedenkweerdigste geschiedenissen in dit genootschap voorgevallen sedert het jaer 1434 tot het jaer 1795 mitsgaders van de Koninklijke Academie sedert hare afscheiding van Sint Lucas Gilde tot hare overvoering naer het klooster der minderbroeders byeenvergaderd zoo uyt de archieven der zelve gilde als uyt andere geloofweerdige bewysschriften, in orde gesteld en met verscheidene aenteekeningen opgehelderd door...*, Antwerpen, 1855; P. GÉNARD, 'La monnaie à Anvers', in: *Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique*, 30: 5 (1874), p. 5-170, p. 166; F. DONNET en P. ROLLAND, 'L'influence artistique d'Anvers au XVIIIe siècle', in: *Handelingen van de Koninklijke Akademie voor Archeologie van België*, V^e sér., 75: 5 (1929), p. 5-52; J. DE BEER, 'Les médailles de l'académie des beaux-arts à Anvers', in: *Revue belge numismatique et de sigillographie*, 84 (1932), p. 77-112; P. ROLLAND, 'Inventaris op het Archief van het Oud Sint-Lucasgild en van de Oud Koninklijke Academie van Antwerpen', in: *Antwerpen's Oudheidkundige Kring*, 15 (1939), p. 42-101; F. CLIJMANS en J. WAPPERS, *De Antwerpse academie*, s.l. [Antwerpen], 1941; G.-A. DE WILDE, *Geschiedenis onzer academiën van beeldende kunsten*, Leuven, 1941 (Keurreeks van het Davidsfonds, 26), p. 67-97 en 121-142; OPSOMER, 'Origines et histoire de l'académie d'Anvers', in: *Bulletin de la Classe des Beaux-Arts - Mededelingen van de klasse der Schone Kunsten*, 44 (1962), p. 169-176; L.-T. VAN LOOIJ, *Een Eeuw Nationaal Hoger Instituut voor Schone Kunsten te Antwerpen 1885-1985*, Antwerpen, 1985; L.-T. VAN LOOIJ, 'De Antwerpse Koninklijke academie voor Schone Kunsten', in: *Academies of Art between Renaissance and Romanticism*, 1986-1987 (Leids kunst-historisch jaarboek, 5-6), p. 302-319.
- 32 Voor de Brusselse Academie, zie bijvoorbeeld: G.-A. DE WILDE, *Geschiedenis onzer academiën*, p. 97-120; V.-G. MARTINY, 'L'Académie des Beaux-Arts de Bruxelles dans la numismatique', in: *S.A.D.Br. Annuaire*, (1956), p. 10-17; M.-A. GÉNICOT-FAES, *L'académie des Beaux-Arts de Bruxelles de 1800 à 1850*, K.U. Leuven, 1967 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling); R. VANDENDAELE en C. DULIÈRE, 'L'enseignement de l'architecture à l'Académie', in: *Académie royale des Beaux-Arts de Bruxelles, 275 ans d'enseignement - 275 jaar onderwijs aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Brussel*, Brussel, 1987, p. 59-77; V.-G. MARTINY en N. MOSSELMANS, 'L'enseignement de l'architecture à l'Académie des Beaux-Arts de Bruxelles. Des origines à la réforme de 1977', in: J.-P. MIDANT (red.), *Académie de Bruxelles: deux siècles d'architecture*, Brussel, 1989, p. 19-82.

oprichting van een stedelijke tekenacademie (1717).³³ Het belang en de implicaties hiervan kunnen moeilijk overschat worden. De ambachten namen hierbij immers afstand van één van hun oudste voorrechten, namelijk de professionele ambachtelijke vorming. Bij de stichting van de Academie van Brugge, in 1716, verzocht men de stedelijke overheid expliciet om de afschaffing van dit privilege.³⁴ Na een consultatie van de centrale regering³⁵ ordonneerde de gemeenteraad in 1717 dat iedereen in Brugge het recht had om te leren tekenen en schilderen zonder lid te moeten worden van het *ambacht van de beeldmakers ende zadelmakers* en zonder hen een recht te moeten betalen.³⁶ Ook voor het architectuur-onderricht is deze datum te Brugge van cruciaal belang: sinds de aanvang van de academie maakte het onderricht in de bouwkunst immers deel uit van het programma. En dit werd in de 18de eeuw

- 33 Voor de Brugse Academie, zie bijvoorbeeld: [J. SLOCK], *Reglement voor de leerlingen zoo in de figure als in de architecture van de koninglyke academie der schilder- beeldhouw- en bouw-konsten binnen de stad Brugge*, Brugge, [1775]; *Reglement tot de goede bestiering van de koninglyke academie van de schilder-, beeldhouw- en bouwkonsten*, *Opgeregt binnen de Stad Brugge*, Brugge, s.d.; *Reglement tot de goede bestiering van de koninglyke academie van schilder-, beeldhouw- en bouwkonsten, opgeregt binnen de stad Brugge*, Brugge, s.d.; *Eeuw-dicht ter gelegeheyd van het honderd-jaerig Jubel-feest der Brugsche Teeken-School, aen den weledelen heer J.er François Wynckelman*, 1818; L. VAN PETEGHEM, 'Op en ondergang der Koninglijke Academie van Beeldende Kunsten te Brugge', in: *De Eendragt: veertiendaegsch tijdschrift voor letteren, kunsten en wetenschappen*, 8:25 (zondag 13 mei 1854), p. 97-98 en 8: 26 (zondag 28 mei 1854), p. 101-102; G.-A. DE WILDE, *Geschiedenis onzer academiën*, p. 161-167; A.-M. RETSIN, *Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie*; W. LE LOUP, *Academia*; J.C. DANLOS, *De Brugse Academie*; D. DENDOOVEN, *De Brugse academie in de achttiende eeuw*, V.U. Brussel, 1994 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling); A. DESIMPELAERE, *Beredeneerde catalogus*; I. MISPELAERE, *De distributie in de be kroonde wedstrijdtekeningen van de Brugse academie (1757-1800). Een bijdrage tot de studie van de 'distribution à la française' in de woningen van de begoede klasse in de Oostenrijkse Nederlanden tijdens de 18de eeuw*, K.U. Leuven, 1999 (onuitgegeven verhandeling ir.-arch., o.l.v. D. Van de Vijver en K. De Jonge); D. VAN DE VIJVER, *Ingenieurs en architecten*, p. 78-80 ('cat. n. 25. Parijse modellen aan de Brugse academie').
- 34 A. SCHOUTEET, *Inventaris*, p. 2-3.
- 35 A.-M. RETSIN, *Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie*, p. 1*-3* ('Bijlage I / Request gericht aan het gouvernement te Brussel in verband met de vrije beoefening van de schilder en beeldhouwkunst te Brugge [BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Fonds van de Beeldmakers, 1716]'), p. 4* ('Bijlage II. Antwoord van Brussel op het voorgaande request bericht aan de magistraat van Brugge').
- 36 A. SCHOUTEET, *Inventaris*, p. 2-3 (Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Hallegeboden, 1711-1722, f. 137 v.-138, gemeentelijke ordonnantie van 8 november 1717); A.-M. RETSIN, *Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie*, p. 40.

zelf door Le Doulx als een primeur voor de stad beschouwd: *dat er tot nu toe, binne Brugge niemant en hadde onderwesen geweest in de bouwkonste*.³⁷ De stichtende leden van de Brugse academie telden ook één architect, Joost Aerschot.³⁸

De reeds genoemde schilder-architect of architect-schilder Paulus de Cock domineerde het architectuuronderricht aan deze instelling gedurende de ganse tweede helft van de 18de eeuw. Dit onder-richt bestond uit drie klassen van elk twee jaar. De leerlingen van de eerste (en hoogste) klasse werden onderwezen in de architecturale compositie, deze van de tweede klasse kopieerden een gevelopstand en deze van de derde klasse kopieerden een Dorische orde; daarnaast was er nog een proef over de proporties van de vijf orden en andere architectuuronderwerpen. We beschrijven hier de toestand in 1770, die echter karakteristiek is voor heel de tweede helft van de eeuw.

*[De eerste klas ...] een distributie met alle syne deelen van soodanigh terreyen tot een bouw die hem voorgesteld wort [...]. De tweede classe [...] copiëren een plan een elevatie soodanigh het hun voorghestelt wort [...]. De derde classe [...] moeten copieren een portieque van het order dorica.*³⁹

Als één van de eerste, actiefste en succesrijkste instellingen behoorde de Brugse Academie tot de absolute top van de Zuidelijke Nederlanden, zeker voor de architectuur. Voor de architectuur was de instelling waarschijnlijk zelfs de eerste tout court voor de Zuidelijke Nederlanden. De doorstroming van talrijke leerlingen naar Parijs en Rome getuigt van dit niveau. De centrale overheid verbond zich dan ook symbolisch met dit succes: zo was Karel van Lotharingen beschermheer van de Academie – denk aan het doek van Matthias de Visch (1762) dat de gouverneur-generaal toont,

37 Geciteerd in A.-M. RETSIN, *Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie*, p. 41-42.

38 L. VAN PETEGHEM, 'Op en ondergang', p. 14.

39 GENT, *Stadsarchief*, Academie voor Schone Kunsten, 4, 1770 A 2, *Memorie aengande de Academie van de Teeken- ende Bauwkonst opgereght binnen de stad van Brugge* bij de brief van de burgemeester en schepenen van de stad Brugge (Brugge, 18 april 1770).

omringd door allegorieën van schilderkunst, beeldhouwkunst en architectuur,⁴⁰ of aan het predicaat 'Koninklijke Academie' dat haar in 1775 werd verleend.⁴¹

Van de bibliotheek van de Brugse Academie is geen 18de-eeuwse inventaris bekend, en ook de archieven van de Brugse Academie dragen slechts weinig bij tot de aankoopgeschiedenis van architectuurboeken. Directeur en leraar architectuur Paulus de Cock werd vergoed voor de aankoop van gravures.⁴² Van 1770 tot 1790 bestelde hij prenten bij de Parijse kunsthandelaar Godefroy. Zo bestelde hij in 1780 bij Godefroy prenten van de belangrijkste Parijse gebouwen uit de 17de en 18de eeuw⁴³ en van het werk van Soufflot te Lyon.⁴⁴ De Cock vroeg ook de fondscatalogus van Jombert aan.⁴⁵ Het antwoord van Godefroy bevestigde de bestelling van De Cock, en voegde er nog enkele supplémentaire prenten aan toe.⁴⁶ Zoals reeds in de aanhef van dit artikel vermeld, verwierf De Cock voor de Brugse Academie zeven jaar later, in 1787, op de veiling van de bibliotheek van Pulinx de *Monuments érigés à la gloire de Louis*

40 BRUGGE, *Groeningemuseum*, inv. 1294. Zie: A.-M. RETSIN, *Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie*, p. 65; A. JACOBS, 'Matthias De Visch (Reninge 1702-Bruges 1765), Charles de Lorraine, protecteur de l'Académie des Beaux-Arts de Bruges, 1762, Bruges, Musée Groeninge, inv. 1294', in: C. LEMAIRE (red.), *Charles-Alexandre de Lorraine : gouverneur général des Pays-Bas autrichiens*, Brussel, 1987 (Europalia 87 Österreich), p. 277-279, cat. V.2.

41 J.C. DANLOS, *De Brugse Academie*, p. 28.

42 A.-M. RETSIN, *Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie*, p. 95, zonder bronvermelding.

43 *Invalides* (8 prenten); *Fontayne Rue de Grenelle*; *Collège de 4 Nations* (6 prenten); *L'Eglise de Sorbonne* (5 prenten); *l'Hôtel de Soubise* (11 prenten); *l'église des Augustins ou Petits Pères*; *l'Eglise de St. Louis du Louvre*; *l'Eglise de St. Roche*; *Plan du Rez de Chaussee du Louvre, Elévation du Côté de St. Germain, celui du côté de la Rivière; les portails de Feuillantines et l'église de St. Jacques, le palais Royaux en 4 planches, Portail de l'église de Feuillantines, l'Entrée du Louvre par Mansard, la façade du Louvre en dedans; Tous les plans du parq et château de Versailles*.

44 *Façade de l'Hôtel de Dieu à la ville de Lion; Façade de la Loge, dit Change à Lion*.

45 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Academie, 10, Ingekomen Brieven, 1767-1825, brief van P. de Cock (14 februari 1780) aan Godefroy. Voor deze brief, zie ook D. DENDOOVEN, 'Kunsthandel te Brugge', p. 236; A. DESIMPELAERE, *Beredeneerde catalogus*, Dl. 1, p. 35 en vooral p. 36-37; D. DENDOOVEN, 'Les collections d'artistes', p. 112.

46 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Academie, 10, Ingekomen Brieven, 1767-1825, antwoord van Godefroy (9 maart 1780) aan De Cock. A. DESIMPELAERE, *Beredeneerde catalogus*, Dl. 1, p. 37; D. DENDOOVEN, 'Les collections d'artistes', p. 112.

Quinze van Pierre Patte en op de veiling van Van Speybroucks bibliotheek een *Nouveau traité d'architecture contenant les cinque ordres suivant les quatre auteurs les plus approuvés*.

De reconstructie van het 18de-eeuwse boekenbezit aan de hand van de samenstelling van de huidige Brugse academiebibliotheek of van de door de Academie naar de Brugse stadsbibliotheek De Biekorf getransfereerde architectuurwerken is bij gebrek aan precieze informatie over de verwervingsdatum uiterst precair. Een 18de-eeuwse handschriftelijke nummering laat echter wel de reconstructie toe van een nucleus bestaande uit een tiental werken die behoorden tot de nieuwe collectie,⁴⁷ die gevormd werd na de brand die begin 1755 de toenmalige huisvesting van de Academie, de zgn. Poortersloge, trof en leidde tot het verlies van haar archief, boeken en tekeningencollectie. De vorming van een beredeneerd architectuurfonds dateert voor de Brugse Academie dus zeker reeds van het midden van de 18de eeuw. Volgens een inscriptie werd de Perrault-uitgave van Vitruvius (Parijs 1673) uit deze collectie bovendien aan de Academie geschonken door een stichtend lid: *Dit werck van Vitruvius competeert de Brugse academie, opgeregth het jaere 1714. Aen d'Academie ghejont by dheer Jan Van Steelant, een van d'eerste instelders, ende alsnu den oudsten confrater der voor- noomde Academie, den 2 9bre 1763*.

Onder de overige nog in de academie bewaarde architectuurboeken, tellen we in het bijzonder een onvolledige serie van prenten van De Neufforge.⁴⁸

47 A. PALLADIO, *I quattro libri dell'architettura di Andrea Palladio*, Venetië, 1601; L.B. ALBERTI, *L'Architecture et art de bien bastir*, Parijs, 1553; VITRUVIUS (vert. C. Perrault), *Les dix liures d'architecture de Vitruve*, Parijs, 1673; J. VAN CAMPEN, *Afbeelding van 't staet huys van Amsterdam*, Amsterdam, 1661; R. FRÉART DE CHAMBRAY, *Parallèle de l'architecture antique et de la moderne* (seconde édition), Parijs, s.d.; J.-F. BLONDEL, *L'Architecture françoise*, Parijs, 1752-1756; J.-F. BLONDEL, *De la distribution des maisons de plaisance et de la décoration des édifices en général*, Parijs, 1738; C.-E. BRISEUX, *L'Art de bâtir*, Parijs, 1743; A. LE PAUTRE, *Les Œuvres d'architecture d'Antoine Le Pautre*, Parijs, s.d.; V. SCAMOZZI, *Œuvres d'architecture de Vincent Scamozzi*, Leiden, 1713.

48 Bibliotheek van de Academie van Brugge: Het betreft de volgende platen van de *Recueil élémentaire d'architecture* en het *Supplément au Recueil élémentaire d'architecture*: (exemplaar A.169) 145-154, 156-168, 180-183, 185, 187-189, 196-197, 200-202, 205-216, 109, 269, 270; (A.170) 289-318, 322-3, 327-9, 337-59; (A.171) 364-370, 374,

EEN STUDIE VAN DEZE ARCHITECTUURBIBLIOTHEKEN

Deze analyse beperkt zich doelbewust tot een studie van de bibliotheken op zich. De relatie tot het oeuvre van de oorspronkelijke eigenaars, hoe wezenlijk en belangrijk ook, wordt hier voorlopig buiten beschouwing gelaten. In deze fase van het onderzoek gaat de aandacht immers in de eerste plaats naar de uitbouw van een gedegen methodologie voor de studie van dergelijk materiaal. Hier werden van bij de aanvang enkele duidelijke keuzes gemaakt. Allereerst bestuderen we enkel de professionele literatuur – relevant voor de architectuur begrepen in de meest ruime zin – in deze collecties. Dit biedt enerzijds een coherente inhoudelijke afbakening (binnen de competentie van de architectuurhistoricus), anderzijds beperkt ze mogelijk de twijfel qua herkomst van de boeken bij de samenstelling van de veilingcatalogi, een fenomeen waar elke boekhistoricus voor waarschuwt.⁴⁹ Hoewel het hoe dan ook niet uit te sluiten is dat de veilingmeester in een gespecialiseerde veiling juist de mogelijkheid zag om een architectuurwerk uit een andere collectie aan een specifiek doelpubliek te slijten. Los van deze beschouwing, getuigt de vermelding van een boek in een veilingcatalogus van zijn aanwezigheid in dit stedelijke centrum, en begon het boek als het ware een ‘nieuw’ leven bij het wisselden van hand op deze veiling.

De vraag naar de bredere culturele achtergrond van de architect buiten de professioneel architecturale sfeer blijft dus open. Ze vergt trouwens een bijkomende competentie in andere disciplines, zoals de literatuurgeschiedenis, of relevanter, 18de-eeuwse lokale religieuze drukken. We zijn er ons ook van bewust dat een

369, 377-8, 395, 398, 410, 414, 425, 481; (A.172) 475, 477-8, 495, 507-510; 515, 517, 519-520, 522, 525, 528, 529, 530-562, 564-590, 568 (dubbel aanwezig). CCIV, CCII. Voor Jean-François de Neufforge, zie: D. VAN DE VIJVER, 'Jean-François de Neufforge, architecte-graveur à Paris', in: *Les Wallons à Versailles*, Luik, 2007, p. 301-321; Voor het gebruik van De Neufforges prenten in het Brugse architectuuronderwijs, zie: D. VAN DE VIJVER, *Ingenieurs en architecten*, p. 78-80 ('cat. n. 25. Parijse modellen aan de Brugse academie').

49 P. DELSAERDT, *Suam quisque bibliothecam: boekhandel en particulier boekenbezit aan de Oude Universiteit, 16de-18de eeuw*, Leuven, 2001 (Symbolae Facultatis litterarum Lovaniensis, Series A 27).

dergelijke beperking tekortschiet voor bepaalde aspecten van het toekomstige onderzoek van architecturale verschijnselen (zoals chinoiserieën, turkerieën, enz.).

Als we ons hier enkel interesseren voor de ‘professionele’ werken, dan dringt zich natuurlijk een definitie van deze categorie op. Een strikte afbakening is omwille van de grote verscheidenheid in architecten- en ingenieursprofielen echter niet zo vanzelfsprekend als men op het eerste gezicht zou denken. De omvang van de essentiële nevendisciplines, die we niettemin beperkter zien dan Vitruvius, wordt nauwelijks beschreven in de titels van de Brugse veilingcatalogi, maar wordt wel geëvoceerd in deze van de Gentse architecten Jean-Baptiste Pisson (1763-1818) – *une belle collection de livres d’architecture, science des ingénieurs, hydraulique, mécanique, perspective, l’art de composer et d’embellir les jardins, traités sur les beaux-arts*⁵⁰ – en Johannes-Jacobus Dutry (1746-1825) – *une belle collection de livres, principalement d’architecture, de la science des ingénieurs, de l’hydraulique, de la mécanique, de la perspective, de l’art de composer et d’embellir des jardins dans le goût moderne, traités sur les beaux-arts, [...] recueil d’estampes [...] ouvrages de divers genres d’ornemens pour embellir des églises, des palais, et des appartemens; l’art du menuisier pour toutes sortes de meubles et fortes constructions*.⁵¹ Bij onze analyse kozen we

50 *Catalogue d’une belle collection de livres d’architecture, science des ingénieurs, hydraulique, mécanique, perspective, l’art de composer et d’embellir les jardins, traités sur les Beaux-Arts, estampes, dessins, croquis et objets divers délaissés par feu M. Jean-Baptiste Pisson, en son vivant architecte, membre de l’Institut royal des Pays-Bas, directeur de la classe d’Architecture de la Société royale des Beaux-Arts de Gand et catalogue d’une collection de livres de piété, délaissés par feu M. François Doré, Rentier, dont la vente se fera publiquement dans la salle de la Société des Beaux-Arts rue du Bélier (raeme) à Gand, par le ministère du greffier De Porre, en francs et centimes (monnaie métallique) payable en trois mois avec, augmentation du 20me denier, le mercredi 18 et jeudi 19 août 1819, le matin à 9 et l’après-midi à 2 heures, sous la direction de P.F. de Goesin-Verhaeghe, Gent, 1819.*

51 *Catalogue d’une belle collection de livres, principalement d’architecture, de la science des ingénieurs, de l’hydraulique, de la mécanique, de la perspective, de l’art de composer et d’embellir des Jardins dans le goût moderne, traités sur les beaux-arts, description, avec gravures, des tableaux, statue, bas-reliefs, gravures au burin et à l’eau-forte des peintres anciens et modernes; recueil d’estampes, dessins et croquis; estampes en feuilles; estampes en dessins encadrés; ouvrages de divers genres d’ornemens pour embellir des églises, des palais, et des appartemens; l’art du menuisier pour toutes sortes*

voor vergelijkbare categorieën: architectuurboeken in strikte zin [A], d.w.z. handboeken, ordeboeken, werken inzake de burgerlijke en religieuze architectuur, archeologische publicaties over antieke monumenten, oeuvrepublicaties van architecten, en deze die in de aparte rubrieken architectenlevens, tuinarchitectuur en feestarchitectuur een plaats vinden; ingenieurswerken i.v.m. burgerlijke genie [B] (hydraulica, molens) en militaire genie [C] (fortificatiewerken), wiskunde [D] met als bijzondere categorieën de handelswiskunde, de meetkunde, de landmeetkunde en het perspectief; de andere wetenschappen [E], zoals de natuurkunde, de botanica en agronomie; de land-, stads- en reisbeschrijvingen [F], in het bijzonder i.v.m. de Nederlanden, Frankrijk en Italië en diverse andere randdisciplines [G]. Binnen de architectuurwerken (A) werd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de reproductie van bestaande architectuur en tuinen (het gebouwde oeuvre van een architect, een streek, een natie, archeologische publicaties) en andere, meer theoretische werken. Evenals de bijzondere categorieën architectuurprenten⁵² en -prentboeken, manuscripten, tekeningen en instrumenten. In onze definitie vormt het geheel van deze categorieën samen de 'professionele literatuur'. De architectuur- en ingenieurswerken (categorieën A, B en C) noemen we de 'strikt professionele werken', de overige (D tot G) de 'andere professionele werken'.

De aldus gedefinieerde categorie 'professionele werken' verschilt grondig in de vier beschouwde collecties. Allereerst is er een grote diversiteit in de omvang van de Brugse collecties: van de eerder

de meubles et fortes constructions; enfin de quelques objets de curiosité; le tout délaissé par Jacques Dutry en son vivant architecte dans la ville de Gand. Dont la vente publique aura lieu dans la Salle de S. George, rue Hautport à Gand, par Eug. Regnaut, sous ministère d'huissier, en florins et cents, monnaie des Pays-Bas, avec augmentation du 10me denier, payable en trois mois, mercredi 3 août 1825, le matin à 9 et l'après-midi à 2 heures, sous la direction P.F. de Goesin-Verhaeghe, Gent, chez P.F. de Goesin-Verhaeghe, Imprimeur de l'Université, rue Hautport n°37, [1825].

52 Het betreft hier beperkte series (cahiers) prenten die als zodanig in lot te koop werden aangeboden. De beschrijvingen zijn vaak zeer vaag, zodat een identificatie nauwelijks mogelijk is. Vaak gaat het om fragmenten van een omvangrijke prentpublicatie. We hebben er dan ook voor geopteerd om deze apart, los van de boekwerken te behandelen.

beperkte academiebibliotheek – gezien de bronsituatie en de ‘veilige’ positie die we innamen gaat het hier om een hypothetische toestand van zeker aanwezige werken ca. 1780 – met 27 boeken en prenten – over de privébibliotheeken van Van Speybrouck (80 werken) en De Cock (96 werken) tot de omvangrijke professionele bibliotheek van Pulinx met 180 werken. Gezien de collectie van de Brugse Academie uitsluitend uit architectuurwerken en architectuurprenten bestaat is de verhouding tussen de bibliotheken in deze categoriën 1 op 3 (tegenover 1 op 6 voor het geheel van de professionele werken). Wat strikte architectuurwerken (handboeken en gepubliceerde gebouwde architectuur) betreft is de omvang van de bibliotheken van Pulinx en De Cock trouwens goed vergelijkbaar (respectievelijk 26+11 en 23+16), maar met de titels over tuin- en feestarchitectuur laat de bibliotheek van Pulinx die van De Cock toch duidelijk achter zich. De boekerij van Pulinx is trouwens de enige die werken over tuinarchitectuur bevat, en ook de feestarchitectuur is, zoals in de collectie van De Cock, vertegenwoordigd met een vijftal werken. Het aandeel van de ‘gepubliceerde architectuur’ is trouwens goed vergelijkbaar in de privé-collecties: 11 bij Pulinx, 15 bij Van Speybrouck en 16 bij De Cock – een fenomeen dat parallel loopt met de aankoop door deze leraar architectuur van prenten van de belangrijkste Parijse bouwwerken voor de Academie. Het belangrijkste kenmerk van de bibliotheek van Pulinx is, naast zijn encyclopedisch karakter, toch vooral de belangrijke ingenieurscomponent (19 titels i.v.m. burgerlijke genie, goed voor één tiende van zijn professionele bibliotheek, tegenover 4 titels bij Van Speybrouck en 2 bij De Cock). In de lijn van deze interesse voor ingenieurspublicaties ligt het belangrijke aantal titels bij Pulinx in het domein van de (vooral toegepaste) wiskunde (aritmetica, handelwiskunde en economie, geometrie, landmeetkunde en perspectief): 36 titels of één vijfde van de professionele werken. Toch ligt dit departement procentueel ook goed in de markt bij de andere Brugse privébibliotheeken: het aandeel van de wiskundige werken onder de professionele titels bedraagt tussen de 12 en 14 procent, waarbij we ook vermelden dat we werken over perspectief niet alleen aantreffen bij de schilder-architect en leraar aan de Academie Paulus de Cock (5 stuks), maar ook bij Pulinx (7 stuks). In de bibliotheek van Van

Speybrouck valt dan weer de omvangrijke collectie natuurkundige en botanische werken op (samen 15 %). Ook fortificatiewerken zijn aanwezig, maar hun aandeel is beperkt: drie titels bij Van Speybrouck, twee bij Pulinx.

De geveilde boekerij van Pulinx verschilt trouwens zeer sterk van de inventaris opgemaakt in 1787 na het overlijden van zijn Gentse collega en directeur van Openbare Werken van de Staten van Vlaanderen, Ignace-Balthazar Malfeson (1710-1786).⁵³ Deze Gentse inventaris vermeldt slecht twee architectuurtitels, twee fortificatiewerken en drie volumes over civiele techniek.

Naast boeken en prenten vermelden de veilingcatalogi soms ook tekeningen, manuscripten, instrumenten en ingekaderde prenten. De catalogus van 'professor' Paulus de Cock telt drie manus-

53 GENT, *Stadsarchief*, 332/811 n. 15 ('Inventaire des Livres' d'Ignace-Balthazar Malfeson, dressé par l'imprimeur et libraire gantois Jan Gimblet, Gand, le 6 février 1787). Met dank aan dr. Leen Charles. Voor Ignace-Balthazar Malfeson (1710-1786) zie: (gedrukte bronnen) M. VAN VAERNEWYCK, *De historie van Belgis, of kronyke der Nederlandsche oudheid, behelzende alle de gedenkeweirdigste en wonderlykste zaeken die, van het begin der weireld tot ontrent dezen tyd, in alle gewesten der aerde, maer voornaemtylk in deze Nederlanden, voorgevallen zyn. Waer in men zien kan wanneer en door wie de voornaemste steden dezer Nederlanden gestigt zyn, welke volkeren de zelve eerste bewoont hebben en door wie zy tot het Christen geloof bekeert zyn, door Mr. Marcus van Vaernewyck, vermeerdert met ophelderingen, aenmerkingen, een kort vervolg en eene levens-beschryving der roemweirdigste Gentenaeren, en verciert met het afbeeldsel van den schryver en het plan van Gent, zoo als deze stad in het jaer 1534 bestond*, Dl. 2, Gent, s.d., 'Alphabetische beredeneerde naemlyst der Gentenaeren, die in de geestelykheyd, in het wethouderschap, in den kryg of in het een of ander vak der konsten, letteren en wetenschappen eenen onsterffelyken naem verworven hebben', p. 84-85 ('Malfeson [Jan Baptiste]'); (architectuurtekeningen) J. DECAVELE en J. VANNIEUWENHUYSE, *Archiefgids*, I: *Oud Archief*, Gent, 1983, p. 51 (ill.); A. SCHOUTEET, *Catalogus van kaarten en plannen*, p. 24-25 (cat. n. 49) en 62 (cat. n. 219-221); (biografische notities) C. PIOT, 'Malfeson (Ignace-Balthazar)', in: *Biographie nationale*, Dl. 13, Brussel, 1894-1895, kol. 236-237; (oeuvre: Rasphuis te Gent) L. STROOBANT, 'La maison de force', in: *Inventaire archéologique de Gand*, Gent, 1899, nr. 140; A. VISSCHERS, *Système pénitentiaire: Notice sur la construction de la maison de force de Gand, décrétée par les états de Flandre en 1771, et sur les deux mémoires rédigés par le Vicomte J.-P. Vilain XIII, au sujet de l'établissement de cette maison en 1771 et en 1775; suivie de quelques considérations sur la marche et le développement du système pénitentiaire*, Brussel, 1872, p. 24; M. VAN WESENMAEL, 'Het Rasphuis. Over de banale afbraak van een banaal gebouw al rondneuzend in het verleden opgerakeld', in: *Ghendtsche Tydinghen*, 15: 1 (1986), p. 2-27.

cripten, getiteld: *Les proportions et les principes détaillés des cinq ordres d'architecture, avec les Figures nécessaires, etc.*, een twaalfbladige *Principes généraux et fondamentaux de la Perspective* en het *schoon en raer handschrift*: *Beginzelen zoo van de geometrie, architectura civile, als perspective, met alle de noodige uytleggingen en figuren, op dat een ieder met meerder licht deeze Konsten zouden kunnen leeren, etc.*, door Paulus de Cock, gewezen Professeur principael van de Brugsche Academie der Schilder-, Beeldhouw-, Bouwen en Teekenkonsten. Ook de tekeningencollectie van deze architect werd uitvoerig beschreven. Naast enkele verder onbenoemde en ongedateerde *paquets contenant des dessins d'architecture* vinden we ontwerpen voor een groot college voor de Engelse jezuiten te Brugge, een model voor de leerlingen van de eerste klas architectuur op een Brugse site, een theatergebouw, een hospitaal voor Veurne, een landhuis te Sint-Michiels bij Brugge, en *Deux vues des thermes de Caracalla à Rome: ces beaux desseins sont très artistiquement lavés et coloriés comme des Tableaux*. Naast werk van eigen hand vinden we ook *Différens autels, dessinés à la plume et lavés à l'encre de la Chine, par Jean Claude de Cock, 1710* en een *Plan du Parc de Bruxelles, dessiné à la plume et lavé en couleurs, et quelques beaux desseins d'architecture faits à la plume, par Mr. Liboire Druck*. De Pulinx-veiling vermeldt verschillende *paquets de différens dessins* maar een nadere identificatie blijft spijtig genoeg uit. Bij de veiling van Van Speybrouck vinden we tekeningen noch manuscripten maar wel een verzameling 'werkinstrumenten': *mathématische instrumenten in zilver gegarniert, eenen grooten koperen passer met dry pointen, twee étuis de mathématique en eene voet-maete en andere kleynigheden*.⁵⁴

Pulinx' huis en/of atelier was verfraaid met *une partie de très-belles Estampes en cadres de bois d'acajou & autres, sous verre*. Jammer genoeg weten we verder niks over deze prenten. De getekende gezichten van de Caracallatermen te Rome, *très artistiquement lavés et coloriés comme des Tableaux*, kregen mogelijk

54 Voor deze tekeninstrumenten, zie bijvoorbeeld: M. HAMBLY, *Les Instruments de Dessin 1580-1980*, s.l., 1991.

wel een bijzondere plaats in het interieur van De Cock. Dergelijke elementen laten een zeldzame blik toe in het dagelijkse levensdecor van de architect in kwestie.

Werken over architectuur, en over civiele en militaire genie

De titels betreffende architectuur en civiele en militaire genie (respectievelijk de rubriek A, B en C) – deze groep sluit het nauwst aan bij wat we hedentendage als ‘architectuur’ bestempelen, ook door ons hier de ‘strikt professionele’ werken genoemd – vormen een kleine helft van de ‘professionele werken’ van de vier Brugse collecties. Voor een eerste systematische (kwantitatieve) analyse van deze specifieke bibliotheekinhoud doen we een beroep op in de boekwetenschap gangbare analysecriteria. De architectuurprenten worden hier omwille van hun bijna aleatoire groepering per veilinglot buiten beschouwing gelaten.

De vraag die ons hierbij vooral interesseert is de positionering van deze collecties in de internationale architectuurscène: uit welke landen haalde men zijn professionele informatie? Voor de 18de eeuw gaat het hier natuurlijk in het bijzonder om de relatie met de Franse (lees Parijse) en Italiaanse architectuur,⁵⁵ maar de Nederlandse taal en de gemeenschappelijke strijd tegen water maken dat ook de relatie met de Noordelijke Nederlanden de nodige aandacht verdient. Vanuit de architectuurhistoriografie stelt de eerste relatie zich reeds zeer concreet, denk aan de trek van de *primi* van de Brugse Academie naar Parijs of aan het belang van Franse prenten en theorievorming inzake planopbouw (*distribution*) voor het architectuuronderwijs te Brugge.⁵⁶

De boekhistoricus heeft in elk geval talrijke criteria ter zijner beschikking voor het onderzoek van de aanwezigheid van ‘Franse’ of buitenlandse architectuurboeken: we weerhouden vooral de taal

55 D. VAN DE VIJVER, *Les relations franco-belges*.

56 A. DESIMPELAERE, *Beredeneerde catalogus*; I. MISPELAERE, *De distributie*; D. VAN DE VIJVER, *Ingenieurs en architecten*, p. 78-80. Onderzoek uitgevoerd binnen de leerstoel architectuurgeschiedenis van de K.U.Leuven o.l.v. Dirk Van de Vijver en Krista De Jonge.

van het werk, de nationaliteit van de auteur en de publicatieplaats. Het geheel van deze criteria laat toe een meer genuanceerd beeld op te bouwen en rekening te houden met fenomenen zoals vertalingen of publicaties in een ander land. Essentiële voorwaarde voor dergelijk onderzoek is wel de 'identificatie' en mogelijke vervollediging van de data uit de catalogi aan de hand van de gespecialiseerde bibliografische literatuur.

Als voor het merendeel van de titels deze criteria (taal, nationaliteit, publicatieplaats) eenvoudig toepasbaar zijn, stellen ze zich in een aantal gevallen toch niet zo eenduidig. De meertalige editie van de *Plan, coupes, élévations des plus belles maisons et des hôtels construits à Paris* van Kraft met titel en onderschriften in het Frans, Duits en Engels illustreert goed de problematiek en subtiliteiten van het taalcriterium. Het vervolg van dit werk, de *Recueil d'architecture* is in het Frans gesteld (zowel voor titel als legendes) maar bevat nog een drietalig voorwoord. Hetzelfde fenomeen doet zich voor bij de *Entwürff einer historischen Architectur* van Fischer von Erlach (*Essai d'une architecture historique*) waarvan de tekst en de onderschriften van de prenten in het Duits en Frans zijn gesteld in de Leipzigse 1721- en de Weense 1725-editie, in het Engels in de Londense uitgaven van 1730 en 1737 en in het Frans in de Leipzigse editie van 1742.⁵⁷ De taal van de titel uit de bewaarde catalogus dient hierbij dus te worden bewerkt: zo 'verbergt' de catalogusnotitie van een Italiaanse titel van een Amsterdamse Vignola-editie uit 1617 en 1619 eigenlijk een viertalige Italiaans-Nederlands-Duits-Franse editie. Voor zover mogelijk hielden we rekening met deze meertalige publicaties.

De nationaliteit van sommige auteurs stelt ons soms ook voor problemen: zo hebben we partij moeten kiezen en hebben we zowel Bélidor als de Neufforge als Fransman getrancheerd, ondanks hun respectievelijk Spaanse en Luikse afkomst. Bovendien verkiezen we om de auteursnationaliteit te weerhouden (Blondel,

57 P. FUHRING, *Un Génie du Rococo. Juste-Aurèle Meissonnier, 1695-1750*, Turiijn, 1999, II, p. 254.

Vitruvius, Vignole) eerder dan deze van de vertaler; de confrontatie van auteursnationaliteit, taal en publicatieplaats laat toe om dit verschijnsel van vertaling en aanpassingen van de originele tekst toch op het spoor te komen. Voor sommige originele en zeer specifieke bewerkingen of aanpassingen van de originele tekst, zoals de verkorte Vitruviusuitgaven van Perrault, weerhielden we wel de naam van de Franse kenner.

De afzonderlijke collecties

Het Frans is de dominante taal voor de architectuurpublicaties, in elke collectie zijn minstens twee derden in deze taal gesteld. Bij Pulinx en bij de Academie zijn zelfs meer dan vier vijfden van de architectuurboeken Franstalig. In de privé-bibliotheken stellen we trouwens vast dat het aandeel van de Franstalige werken stijgt naarmate de omvang van de bibliotheek toeneemt. Voor de geletterde architect was de kennis van het Frans dus onontbeerlijk. De tweede taal is het Nederlands. Bij Van Speybrouck zijn alle niet-Franstalige boeken in die taal gesteld, bij Pulinx en De Cock vinden we ook Italiaans en Latijn. De bibliotheek van de Academie omvat 10 Franstalige werken, één Nederlandstalig en één Italiaans. Voor de titels civiele techniek is het Nederlands een veel gelijkwaardigere partner van het Frans. Toch telt in deze categorie de bibliotheek van Pulinx toch nog 11 Franstalige werken tegenover 7 Nederlandstalige, maar in de veel beperktere collecties van De Cock en Van Speybrouck heeft het Nederlands het overwicht. Ook in de rubriek fortificatiewerken is het Frans dominant.

TAAL	Totaal	Onbepaald	Eentalige publicaties				Tweetalige publicaties		
			Romaanse talen			Germaanse talen	Duits en		
			Frans	Italiaans	Latijn	Nederlands	Latijn	Frans	Frans-Deens
Pulinx	52	1	42	1	3	4	1		
		2%	81%	2%	6%	8%	2%		
Van Speybrouck	33	8	17			7			1
		24%	52%			21%			3%
De Cock	44	3	28	3	1	7		2	
		7%	64%	7%	2%	16%		5%	
Academie	12		10	1		1			
			83%	8%		8%			
Totaal	141	12	97	5	4	19	1	2	1
		8%	69%	4%	3%	13%	1%	1%	1%

De overzichtstabel met als criterium de nationaliteit van de auteurs van architectuurwerken in Brugse collecties toont een meer gediversifieerd beeld. Ook al vormen de publicaties van Franse auteurs ook hier weer de grootste groep, toch zijn ook de Italiaanse auteurs hier sterk aanwezig met een aandeel van één tiende (bij Van Speybrouck) tot één derde (bij de Academie). De hoge vlucht die de auteurs met de Italiaanse nationaliteit hier nemen t.o.v. de in het Italiaans geschreven publicaties verklaart zich natuurlijk door de populariteit van bepaalde Italiaanse auteurs, zoals Vignola, Palladio, Scamozzi en Serlio, waarvan de werken in het Frans en het Nederlands werden vertaald. De bibliotheek van Van Speybrouck uitgezonderd, zijn Franse en Italiaanse auteurs verantwoordelijk voor het gros van de architectuurpublicaties. Bij Van Speybrouck nemen de eigen, Zuid-Nederlandse auteurs een belangrijke plaats in en zijn ook de Noord-Nederlandse auteurs (goed voor één zesde van de architectuurwerken) beter dan gemiddeld vertegenwoordigd: dit komt bijna volledig op rekening van de inlandse publicaties van

feestarchitectuur. De aanwezigheid van andere nationaliteiten is marginaal, we vinden bijvoorbeeld slechts één Engelse, één Deense en twee Duitstalige auteurs terug in het geheel van de collecties. In het domein van de civiele techniek nemen de Noord-Nederlandse auteurs duidelijk de leiding (de helft van de markt) en vinden we maar voor één vijfde Franse auteurs; we vinden verder slechts een enkele Italiaan, Engelsman en Zuid-Nederlander.

NATIONALITEIT AUTEUR	Totaal	Onbepaald	Fransman	Italiaan	Zuid-Nederlander	Noord-Nederlander	Duitsstalige	Engelsman	Deen
Pulinx	52	5	27	7	5	3	3	2	
		10%	52%	13%	10%	6%	6%	4%	
Van Speybrouck	33	8	13	2	6	3			1
		24%	39%	6%	18%	9%			3%
De Cock	44	2	25	9	3	2	3		
		5%	57%	20%	7%	5%	7%	0%	
Academie	12		7	4		1			
			58%	33%		8%			
Totaal	141	15	72	22	14	9	6	2	1
		11%	51%	16%	10%	6%	4%	1%	1%

In de bestudeerde collecties is Frankrijk het belangrijkste land van publicatie. In de architectenbibliotheken komen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden op een (bijna) gelijkwaardige tweede plaats; ook hier komt dit cijfer van de Zuidelijke Nederlanden weer voor twee derden op rekening van de inlandse feestpublicaties. In de bibliotheek van De Cock komt ook Italië op gelijke hoogte. De Academie telt 9 Parijse publicaties, 2 Nederlandse en twee Italiaanse (Venetië en Rome).

We merken een duidelijk onevenwicht tussen het aantal in Italië uitgegeven werken en het aantal Italiaanse auteurs. Dit is volledig te wijten aan het grote succes van handboeken van Vignola,

heruitgegeven in Frankrijk en in de Noordelijke Nederlanden, en in mindere mate aan de vertalingen van het oeuvre van Vitruvius en Serlio. Omwille van zijn groot belang als uitgeavecentrum voor architectuurwerken is de Republiek als publicatiecentrum ruimschoots belangrijker dan wat het aantal Noord-Nederlandse auteurs zou doen vermoeden. Zo vermelden boeken van Laugier en Blondel op het titelblad bijvoorbeeld Den Haag of Amsterdam.

LAND VAN PUBLICATIE	Totaal	Onbepaald	Frankrijk	Republiek	Zuidelijke Nederlanden	Italië	Duitstalige vorstendommen	Denemarken	Engeland	Frankrijk Nederland	Prinsbisdom Luik
Pulinx	52	10	28	6	4		2		1	1	
		19%	54%	12%	8%		4%		2%	2%	
Van Speybrouck	33	9	10	7	6			1			
		27%	30%	21%	18%			3%			
De Cock	44	7	18	6	5	5	2				1
		16%	41%	14%	11%	11%	5%				2%
Academie	12		9	2		1					
			75%	17%		8%					
Totaal	141	26	65	21	15	6	4	1	1	1	1
		19%	46%	15%	11%	4%	3%	1%	1%	1%	1%

De analyse van het publicatiejaar van de architectuurboeken is een meer delicate operatie. In talrijke catalogi missen we dit gegeven voor een groot deel van de boeken. Zonder een verder gericht onderzoek naar de publicaties zelf (om hun publicatiejaar en hun eventuele heruitgaven te achterhalen) blijven de behaalde resultaten dus benaderend. En zelfs voor titels waarvan de publicatiegeschiedenis zeer goed gekend is, is omwille van de talrijke heruitgaven een eenduidige identificatie vaak uitgesloten. Ondanks een klein derde ongedateerde boeken, wagen we ons toch aan een algemeen oordeel over de verschillende collecties. De collectie van de Brugse Academie wordt gekenmerkt door een zeer homogene versprei-

ding van de publicatiejaren en telt één werk uit de 16de eeuw, drie uit de 17de eeuw en één voor elk decennium van de 18de eeuw tot 1765/1767. Van de private collecties, leunt deze van De Cock het sterkst bij deze homogene spreiding van het publicatiejaar aan. De collectie van Pulinx vat aan met één of twee werken per decennium vanaf 1660-1670, maar toont een duidelijke climax in de 'actieve jaren' van deze architect met achttien gedateerde werken; ze dringt zich op als de 'modernste' bibliotheek van de vier. Bij De Cock daarentegen benaderen de gedateerde werken uit zijn 'actieve periode' (die we arbitrair laten aanvangen op 20-jarige leeftijd) slechts het aantal 'oude drukken'. De bibliotheek van Van Speybrouck telt met uitzondering van twee 17de-eeuwse werken enkel titels uit de periode 1710-1770, met een dal in de jaren 1730 en 1750, maar daarnaast omvat deze verzameling veruit de ruimste collectie werken uit de periode 1710-1730, van al de beschouwde Brugse collecties.

PUBLICATIE- JAAR	Totaal	s.d.	1550	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790
Pulinx	52	13 25%												2	1	1	1		3	1	3	3	5	10	8	1	
														**	*	*	*		***	*	***	***	*****	*****	*****	*	
Van Speybrouck	33	15 45%												1		1			4	4	1	3		4			
														*		*			***	***	*	***	***	***			
De Cock	44	16 36%	1					1			1	2		3		1	1	1	2	3		3	1	1	4	1	2
														***		*	*	*	***	***	***	***	***	***	***	*	*
Academie	12	1 8%	1				1							1	1			1	1	1	1	1	1	1			
														*	*				*	*	*	*	*	*			
Totaal	141	45 32%	2				1	1		1	2		7	2	3	2	2	2	10	9	5	10	7	16	12	2	2
														*****	**	***	**	**	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	**	**

Het geheel van de collecties

Een analyse van het geheel van de professionele werken en architectuurboeken, aanwezig in de drie architectenbibliotheken en de academiebibliotheek, laat ons toe de grote lijnen van deze analyse samen te vatten.

Zeven op tien architectuurboeken zijn in het Frans gesteld, slechts 13 procent is in het Nederlands, gevolgd door het Italiaans en het Latijn die beide niet boven de vijf procent scoren. Voor werken over burgerlijke genie benadert het Nederlands daarentegen wel de positie van het Frans (in deze categorie treffen we ook een enkel Engelstalig boek).

Franse auteurs nemen de helft van de publicaties voor hun rekening, Italianen één zesde, de Belgen volgen met één tiende en de Noord-Nederlanders met nog zes procent. In de sectie civiele techniek nemen de Noord-Nederlanders de leiding.

Zo overtreffen ook de Noordelijke Nederlanden Frankrijk als publicatieland van ingenieurswerken. Voor architectuurboeken blijft Frankrijk het publicatieland bij uitstek, maar zowel de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden hebben hierin toch een aandeel van meer dan tien procent. Voor de Zuidelijke Nederlanden komt dit vooral op rekening van Gent en Antwerpen, met twee boeken uit Brugge. Italië behaalt als publicatieland absoluut niet het aandeel van de Italiaanse auteurs. Dit wordt verklaard door de uitgave en vertaling van deze Italiaanse boeken in Frankrijk en de Noordelijke Nederlanden (citeren we hier auteurs als Vitruvius, Vignola, Serlio, Scamozzi en Palladio).

Merken we ten slotte op dat bijna elk in Frankrijk gepubliceerd boek uit Parijs komt. Voor de Noordelijke Nederlanden komen meerdere steden voor, maar bekleedt Amsterdam niettemin een duidelijke eerste plaats. Voor de Zuidelijke Nederlanden vinden we zowel Antwerpen, Brugge, Brussel en Gent terug, maar de klemtoon ligt op Antwerpen en Gent. De publicaties verschenen op het Italiaanse schiereiland komen vooral uit Rome, maar ook

uit Venetië. Bij de steden uit de Duitse vorstendommen vinden we Augsburg en Leipzig, maar vermits ze zoals Kopenhagen, Londen, Luik en Yverdon slechts één of tweemaal vermeld worden kan men hier moeilijk iets uit afleiden.

De publicatiedata tonen dat – met abstractie van de niet-gedateerde werken – de helft van de publicaties van na 1730 stamt, en, breder beschouwd, drie kwart 18de-eeuws is. De grafiek toont relatieve maxima omstreeks 1660-1670, 1680-1690, 1710-1730, 1740-1750 en 1760-1770, met een absolute piek in dit laatste decennium.

Palmares van de populairste werken

In het geheel van de catalogi vinden we op een gros architectuurtitels meer dan 120 verschillende boeken en/of edities. Geen enkel werk treffen we dan ook in alle vier de collecties aan. Jacques-François Blondel (1705-1774) is de enige auteur die in alle collecties aanwezig is, we tellen 8 exemplaren van 5 verschillende titels: zijn boek over landhuizen stond in het rek van de Academie en van Van Speybrouck, zijn *Cours* werd aangekocht door Pulinx en De Cock. Deze laatste bezat ook de korte Van Reysschoot-vertaling van enkele fragmenten van dit werk. Met de *Architecture française* is Blondel tevens de enige auteur waarvan de academiebibliotheek twee titels telde. Ook zijn er nauwelijks boeken die in drie Brugse collecties terug te vinden zijn: enkel het omvangrijke prentwerk van Neufforge vinden we bij Pulinx en Van Speybrouck en werd als modellenboek gebruikt in de architectuurleergang van de Academie; dat ook De Cock als leraar aan diezelfde Academie niet met dit werk vertrouwd geweest zou zijn is dus uitgesloten. De Perrault-vertaling van de tien boeken van Vitruvius vinden we in een folio-editie bij Pulinx en de Academie en in de verkorte in-octavo uitgave bij Van Speybrouck (hier geldt dezelfde opmerking voor De Cock). Sommige auteurs zijn echter wel met verschillende werken in drie collecties aanwezig: Briseux met zijn *L'art de bâtir des Maisons de Campagne* (Parijs 1743 en 1761) en *Traité du beau essentiel dans l'architecture* (Parijs 1752; Pulinx, Van Speybrouck, Academie), Pierre Patte met zijn *Monumens érigés en France à la mémoire de Louis XV* (1767; Pulinx, Academie) en zijn *Mémoires sur les objets les plus importants dans l'architecture*

(1769; Pulinx, Van Speybrouck) – als auteur van het laatste deel van de *Cours d'Architecture* van Blondel is deze auteur trouwens in al de beschouwde Brugse collecties aanwezig. De titels die in twee bibliotheken, soms in verschillende uitgaven, voorkomen zijn echter talrijker: de *Cours d'architecture* van François Blondel (1683, 1698), de *Parallèle de l'architecture ancienne et moderne* van Fréart de Chambray (1650, 1702), de *Recueil historique de la vie et les ouvrages des plus célèbre architectes* van J.-F. Félibien (1687, 1696), *D'Algemeene bouw-kunde* van Willem Goeree (1681), het *Konst-kabinet der bouw-, schilder- en beeldhouw-kunde* van Florent le Comte (Frans 1702, Nederlands 1761), de vier boeken van Palladio (Venetië-editie van 1601, Haagse editie van 1726), *Les ouvrages d'architecture* van Pieter Post (1715), *De nieuw-uytgevonden sluys en De nieuw-uytgevonden diep-machine* van C. Redelykheid, het Scamozzi-handboek (Leiden, 1713, Parijs, 1764 en Venetië 1551), de vijf boeken van Serlio (Venetië, Nic Da Sabbio, 1551 en Amsterdam, Hendr. Laurensz., 1616), *Afbeelding van 't stadt huys van Amsterdam* van Jacob van Campen (1661), de beide *Theatrum machinarum universale*-uitgaven van Tieleman vander Horst, *L'art du peintre, doreur, vernisseur* (Parijs, 1772, Luik, 1793), het *Nouveau traité d'architecture* van P. Nativelle (Parijs, 1725), de publicaties naar aanleiding van de blijde intrede van Karel VI en Maria-Theresia in Gent van 1717 en 1744.

In dit, beperkte, staal van vier bibliotheken is het dus moeilijk om over *kernpublicaties* te spreken, enkel Blondel komt duidelijk naar voren als succesauteur, met in zijn voetspoor De Neufforge, Patte, Vitruvius (in de Perrault-editie) en Briseux. Opvallend is wel de bijna afwezigheid van het Vignola-ordeboek, al zit diens bijdrage tot de leer van de zuilenorden wel verwerkt in de overzichtswerken van Blondel, Fréart de Chambray, Nativelle, om er maar enkele te noemen. Hoewel enkel Pulinx een rijk uitgebouwde collectie werken over civiele techniek telt, is het toch opvallend dat een auteur van standaardwerken als Forest de Belidor slechts éénmaal voorkomt.

CONCLUSIE

In de tweede helft van de 18de eeuw slaagden Brugse architecten erin niet verwaarloosbare architecturale bibliotheken samen te stellen. De 'basiscollectie' die de Academie na de brand van 1752 vormde, toont een zorgvuldig uitgebalanceerde selectie met één standaardwerk voor elk decennium van de 18de eeuw. Samen met de privébibliotheken is ze sterk gericht op Frankrijk, een tendens die enkel maar aan belang wint naarmate de collectie omvangrijker wordt; maar ook de Noordelijke Nederlanden zijn voor de civiele techniek cruciaal. Naast meer verrassende en minder evidente werken vinden we in dit beperkte corpus bijna alle belangrijke werken terug.

De studie van de professionele bibliotheekinhoud van deze architecturale collecties toont zwart op wit de aanwezigheid van talrijke (vaak Franse) architectuurpublicaties aan en is aldus een onontkoombare eerste stap in de studie van de Frans-Belgische relaties in de architectuur van de Oostenrijkse Nederlanden. De invloed van boeken en prenten was immers het meest 'democratische' en wijdverbreide 'mechanisme' van deze artistieke relaties. Het verdere architectuurhistorische onderzoek kan volgens ons na deze studie bovendien een gedetailleerd onderzoek naar de vormelijke en theoretische bronnen van de lokale architecturale productie niet meer ontlopen.

Naast de basis die de studie van bibliotheken legt voor het architectuurhistorisch onderzoek lijkt verder onderzoek van dit professionele boekbezit ons noodzakelijk. Vergelijkingen met vorige tijden en andere steden, streken en landen kunnen immers belangrijke informatie bieden omtrent de specificiteit van deze Brugse verzamelingen. Een nationale en Europese kartering van de verspreiding van architectuurpublicaties in de beschouwde periode en de studie van de verspreiding van Italiaanse en Franse werken in een breder tijdsperspectief, zijn zo slechts enkele van de talrijke onderwerpen die zouden toelaten om de geschiedenis van de internationale relaties te schrijven aan de hand van het reizende bestaan van het architectuurboek.

Bijlage: bibliografie met betrekking tot Hendrik Pulinx sr. en jr., Emmanuel Van Speybrouck en Paulus de Cock

Hendrik Pulinx sr.

Geschreven bronnen

BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Academie, 230, p. 95-98 ('Henricus Pulinx').

Grafische bronnen: architectuurtekeningen

A. SCHOUTEET, *Catalogus van kaarten en plannen bewaard op het stadsarchief van Brugge*, Brugge, 1972 (Brugse geschiedbronnen uitgegeven door het gemeentebestuur van Brugge, 2), p. 12 (cat. n. 13: 'Kaart van de nieuwe steenweg van Brugge naar Blankenberge, door Hendrik Pulinx volgens de opmeting van landmeter Fr. Verplancke, ongedateerd [ca. 1723]'), p. 30 (cat. n. 75: 'Plan van de vaart te Damme, 1746'), p. 57 (cat. n. 201: 'Figuratieve kaart van het Minnewater en de omliggende terreinen te Brugge, door Hendrik Pulinx, 1738'), p. 60-61 (cat. n. 214: 'Plan van het waterpeil tussen het Minnewater en de Kom te Brugge, door Hendrik Pulinx, 1737').

Literatuur

O. DELEPIERRE, *Galerie d'artistes brugeois, ou biographie concise des peintres, sculpteurs et graveurs célèbres de Bruges*, Brugge, 1840, p. 67-71.

C. VERSCHELDE, 'Les anciens architectes de Bruges', in: *Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire & des antiquités de la Flandre*, IIIe sér., 6 (1871), p. 69 (faïence).

P. BERGMANS, 'Porte-montre en faïence brugeoise', in: *Inventaire archéologique de Gand*, 200 (1900).

A. JULIN, *Les grandes fabriques en Belgique vers le milieu du XVIIIe siècle (1764): Contribution à la statistique ancienne de la Belgique*, Brussel, 1903-1904 (Mémoires couronnés et autres mémoires publiés par l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, Collection in-8°, 63), p. 44-45 ('II. Fabrique de faïence de Bruges [ff. 497-498]'), p. 76-77.

D. ROGGEN, 'Pulinx (Pulincx, Pullincks, Pulling), Hendrik, d.A. ...Hendrik, d. J.', in: THIEME en BECKER, *Allgemeines Künstler-Lexikon*, Dl. 27, 1933, p. 459-460.

J. DE SMET, 'De steenweg van Brugge op Blankenberge, 1723', in: *Biekorf*, 56 (1955), p. 129-136.

E. DHANENS, 'Hendrik Pulinx (1698-1781)', in: *Drie Vlaamse meesters van de XVIIIe eeuw, 17 juli - 31 augustus 1955, catalogus*, tent. cat., Brugge, 1955, p. 69-88.

- A. VIAENE, 'Tekenwerk van Hendrik Pulinx, 1725-1741', in: *Biekorf*, 56 (1955), p. 106-110, p. 108.
- A. [VIAENE], 'De faiencefabriek van Pulinx bij het minnewater te Brugge', in: *Biekorf*, 56 (1955), p. 148-152.
- A. [VIAENE], 'Brugs gleierwerk van Pulinx en compagnie in de veilig van 25 October 1764', in: *Biekorf*, 56 (1955), p. 57-60.
- L. DEVLIEGHER, 'Het nieuwe transeptvenster in de Sint-Salvatorskerk te Brugge (1749)', in: *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen – Bulletin de la Commission royale des Monuments et des Sites*, 15 (1964), p. 53-59.
- L. DEVLIEGHER, 'Pulinx senior, Hendrik, beeldhouwer, architect, keramist', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, 1966, II, kol. 711-715.
- P. LENDERS, 'Ondernemer en Overheid in Vlaanderen circa 1750-1780: een gevalstudie, de ceramiekkabriek Pulinx-de Brauwere te Brugge', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 60 (1977), p. 91-132.
- P. LENDERS, 'De laatste levensjaren van beeldhouwer Hendrik Pulinx', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 116 (1979), p. 245-255, p. 245.
- L. DEVLIEGHER, *De Sint-Salvatorskatedraal te Brugge: geschiedenis en architectuur*, Tielt-Bussum, 1981 (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, 7), p. 34-35, 38, 107 (nouvelle fenêtre de la façade nord du transept).
- N. GEIRNAERT, 'De laatste levensjaren van Beeldhouwer Hendrik Pulinx, sr. (†1781) een aanvulling en correctie', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 118 (1981), p. 293-296. *Hendrik Pulinx (1698-1781): wandelbrochure*, Brugge, 1981.
- A. VAN DEN ABEELE, 'De faiencefabriek aan het Minnewater te Brugge (1750-1818)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 123 (1986), p. [61-105], p. 63-66.
- J.-L. MEULEMEESTER, 'Feestversieringen voor de Brugse jubileumprocessie van het H. Bloed in 1749', in: *Brugs Ommeland*, 39 (1999), p. 187-196 (met dank aan ir. - arch. Dries Vanhove).

Hendrik Pulinx de jonge (1724-1787)

Geschreven bronnen

- BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Academie, 230, p. 98-99 ('Henricus Pulinx [fils]').
- BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Autograaf n. 1188 (getekend *Hendrik Pulinx junior*, Brugge, 2.9.1761).

Gedrukte bronnen

P. VERHAEGEN (ed.), *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, IIIe série, 1700-1794, Dl. 12, Brussel, 1910, p. 291-292 ('Dépêche de l'Empereur concernant les travaux relatifs à l'écluse principale d'Ypres-lez-Nieuport', Brussel, 25 juli 1783), p. 321-323 ('Décret des gouverneurs-généraux touchant la direction et l'administration du canal de Plasschendael', Brussel, 17 januari 1784).

Grafische bronnen: architectuurtekeningen

L.-P. GACHARD, *Inventaires des cartes et plans, manuscrits et gravés, qui sont conservés aux archives générales du royaume*, Brussel, 1848, p. 194 (cat. n. 1463: 'Plan général du sas de Plasschendaele, avec un projet pour la construction d'une nouvelle tête à l'écluse inférieure, sans interrompre la navigation; levé, en 1781, par Henri Pulinx, architecte hydraulique et directeur de la navigation'), p. 195 (cat. n. 1465: 'Autre copie partielle du même plan, figurant seulement le projet de la construction d'une nouvelle tête à l'écluse inférieure; faite aussi la même année' en cat. n. 1466: 'Plan et profil de la maçonnerie de la même tête d'écluse; levé et dessiné, dans la même année, par Henri Pulinx. En deux feuilles'), p. 196 (cat. n. 1477: 'Plan et profil d'un projet de seconde écluse à construire dans la digue septentrionale du canal d'Ypres, à environ cent verges au-dessus de l'écluse principale, près de Nieuport, et vis-à-vis de la sinuosité de la crèque de Nieuwendamme; levé et dessiné, en 1783, par Henri Pulinx, P. Everaert, Henri Liefmans, Philippe Verbrugge et P.-F. Lippens, à l'occasion de la visite faite du canal d'Ypres, afin de reconnaître les réparations à y exécuter') en p. 336 (cat. n. 219: 'Plans et profils de l'écluse de Slykens, près d'Ostende; dessinés par J.-B. Malfeson, et gravés par H. Pulinx').

A. SCHOUTEET, 'Catalogus van Oude plannen en tekeningen van Brugse huizen en gebouwen op het stadsarchief van Brugge', in: *Bulletin de la commission royale des Monuments et des Sites – Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, 10 (1959), p. 347-414, p. 380, n. 190.

A. SCHOUTEET, *Catalogus van kaarten en plannen*, p. 21 (cat. n. 35: 'Kaart van de Oostendse vaart, tussen de Kom van Brugge en het Sas van Slijkens, 1771'), p. 22-23 (cat. n. 40: 'Tweede plan voor nieuwe sluizen en kom aan de uitmonding van de vaart van Nieuwpoort in de Oostendse vaart, te Plassendale, door Hendrik Pulinx. Ongedateerd [18e eeuw]'), p. 23 (cat. n. 44: 'Plan van het Sas van Slijkens, door Hendrik Pulinx, junior, 1753'), p. 24-25 (cat. n. 49: 'Plattegrond en opstand van het Sas van Slijkens te Breedene, door H. Pulinx, junior, en J.-B. Malfeson, ongedateerd [tweede helft van de 18e eeuw]'), p. 39 (cat. n. 117: 'Plan voor her-

stellingen aan de vaart van Oostende nabij het Sas van Plassendale, door Hendrik Pulinx. 1777).

P.-C. VANDERMEERSCH, *Inventaire des cartes et des plans, conservés aux archives de la Flandre-Orientale, accompagné de notes et d'éclaircissements*, Gent, 1850, p. 27 (cat. n. 95: 'Canal de Bruges à Ostende. 1767, 20 août. Des Etats de Flandre').

Literatuur

O. DELEPIERRE, *Galerie d'artistes brugeois, ou biographie concise des peintres, sculpteurs et graveurs célèbres de Bruges*, Brugge, 1840, p. 67-71, p. 70-71.

M. SELSCHOTTER, 'Henri Pulinx, sculpteur brugeois, 1698-1781', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 73 (1930), p. 1-35, p. 7 en 10.

D. ROGGEN, 'Pulinx (Pulincx, Pullincks, Pulling), Hendrik, d.A. ...Hendrik, d. J.', in: THIEME en BECKER, *Allgemeines Künstler-Lexikon*, Dl. 27, 1933, p. 459-460, p. 460.

P. LENDERS, *De politieke crisis in Vlaanderen omstreeks het midden der achttiende eeuw: Bijdrage tot de geschiedenis der Aufklärung in België*, Brussel, 1956 (Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, Verhandeling, 25), p. 91 nt. 3, 233 (en nt. 2), 315 nt. 3.

L. DEVLIEGHER, 'Pulinx junior, Hendrik', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Dl. 2, Brussel, 1966, kol. 710-711 (met bibliografie).

P. LENDERS, 'De laatste levensjaren van beeldhouwer Hendrik Pulinx', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 116 (1979), p. 245-255, p. 245.

L. DEVLIEGHER, *De Sint-Salvatorskatedraal te Brugge: geschiedenis en architectuur*, Tielt-Bussum, 1981 (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, 7), p. 34, 38, 107 en ill. 165.

J.-L. MEULEMEESTER, 'Enkele kleine verbouwingswerken aan de Brugse Sint-Walburgakerk op het einde van de achttiende eeuw', in: *Brugs Ommeland*, 23 (1983), p. 359-367 (werken aan de Sint-Walburgakerk, 1778).

A. VAN DEN ABEELE, 'De faiëncfabriek aan het Minnewater te Brugge (1750-1818)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 123 (1986), p. [61-105], p. 63-66.

J.-L. MEULEMEESTER, 'Twee koordeuren uit de Sint-Donaaskatedraal nu in de O.-L.-Vrouwekerk te Brugge', in: *Sint-Donaas en de voormalige Brugse katedraal*, Dl. 2, Brugge, 1988, p. 119-134 (1776-1777).

P. LENDERS, *Vilain XIII*, Leuven, 1995, p. 112 en 116.

Emmanuel van Speybroeck-Coutteau

U. THIEME en F. BECKER (red.), *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Dl. 31, Leipzig, 1937, p. 366.

A. SCHOUTEET, 'Catalogus van Oude plannen', p. 379 cat. n. 187.

B. JANSSENS DE BISTHOVEN, *De abdij van de Duinen te Brugge*, Brugge, 1963, p. 59.

J.-P. ESTHER, 'Bouwgeschiedenis en architectuur van de schoenmakers- en timmerliedenhuizen (16de-20ste eeuw)', in: A. VANDEWALLE (red.), *De Brugse schoenmakers en timmerlieden. De Ambachten en hun Huizen 14de-20ste eeuw*, Brugge, 1985, p. 25-41, p. 32-34.

M. COORNAERT, *Dudzele en Sint-Lenaart. De geschiedenis, de topografie en de toponimie van Dudzele tot omstreeks 1914, met een studie over de Sint-Lenaartomwegang*, Dudzele, 1985, p. 269, 270.

J.-P. ESTHER, 'De bouwgeschiedenis van de abdij Nieuw Jeruzalem in Brugge in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *800 jaar Spermalie*, Brugge, 1996, p. 67-96, p. 89-90.

T. DE JAEGERE, 'De bouwgeschiedenis van de Duinenabdij te Brugge', in: A. DENAUX en E. VANDEN BERGHE (red.), *De Duinenabdij (1627-1796) en het Grootseminarie (1833-1983) te Brugge. Bewoners/Gebouwen/Kunstpatrimonium*, Tielt, 1984, p. 93, 97-98.

B. BEERNAERT, 'Abdij Ten Duinen in Brugge: de onvoltooide droom van abt Bernard Campmans. Een historische monumentenbeschrijving', in: L. BUSINE en L. VANDAMME (red.), *Besloten wereld. Open boeken. Middeleeuwse handschriften in dialoog met actuele kunst*, Tielt, 2002, p. 41-42.

Paulus de Cock

L. VAN PETEGHEM, *Levensschetsen van Vlaamsche kunstoeffenaren*, Brussel, 1858, p. 4-20 ('Op en ondergang der Koninklyke Akademie van Beeldende kunsten te Brugge. Van den Kerchove - Mathias De Visch - Garemyn - Ducq - Gregorius - Van Maldeghem'), p. 8.

E. HOSTEN en E.-I. STRUBBE, 'De Brugsche academie van 1765 tot 1775', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 74 (1931), p. 97-120, p. 110, 112, 116.

A. SCHOUTEET, [Stadsarchief van Brugge], *Inventaris van het archief van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Brugge (1717-1892)*, Brugge, 1958, p. 9, 10.

A.-M. RETSIN, *Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie 1717-1881*, R.U.Gent, 1972 (onuitgegeven verhandeling), p. 65, 69, 76, 85, 87-99, 103.

- J.C. DANLOS, *De Brugse Academie voor Schone Kunsten*, Brugge, 1987, p. 18, 19, 23, 30-31, 42 en 49-50.
- C. LEMAIRE, 'IV.9 Paul de Cock, "Chinees huysen", Brussel, verz. D. Coekelberghs', in: *Karel Alexander van Lotharingen: gouverneur-generaal van de Oostenrijkse Nederlanden*, tent. cat., Brussel, 1987, p. 259.
- W. LE LOUP, *Academia 18^e & 19^e eeuw, Bogardenkapel 24 april - 18 mei 1991*, [Brugge, 1991].
- L. DEVLIEGHER en L. VAN BIERVLIET, 'Bouwgeschiedenis van de Sint-Martinuskerk te Koekelare (1790-1909)', in: *Biekorf*, 92 (1992), p. 5-28, p. 6.
- A. JANSSENS DE BISTHOVEN, 'Een Brugs achttiende-eeuws herenhuis versierd door de gebroeders Paul en Hubert De Cock', in: *Wevend aan het verleden: liber amicorum O. Mus*, Veurne, 1992, p. 145-152.